

Transnacionalizacija odozdo: povratnici i useljenici hrvatskoga podrijetla između performativnosti pripadanja i društvenoga djelovanja

DOI: <https://doi.org/10.11567/met.40.2.2>

UDK: 314.151.5:316.7(497.5)

314.151.3-054.75(497.5)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 15.10.2024.

Prihvaćeno: 01.12.2024.

Jasna Čapo <https://orcid.org/0000-0001-6181-2860>

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

capo@ief.hr

Marina Blagaić <https://orcid.org/0000-0003-1685-7140>

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

marina@ief.hr

SAŽETAK

Povratak i povratničke migracije posljednjih su petnaestak godina postale plodno područje istraživanja u migracijskim studijama, napose u kulturnoj antropologiji i sociologiji. U okviru transnacionalne migracijske optike, povratak je redefiniran kao fluidno, višesmjerno i reverzibilno kretanje između društvenoga prostora zemlje podrijetla i zemlje useljenja (ili treće zemlje) te proširen idejom virtualnoga, kratkotrajnog, privremenog ili cirkularnog povratka koji se odnosi i na migrantske (prva) i postmigrantske (druga i naredne) generacije. Uočeno je, također, da su se stečena iskustva i vještine tijekom života u iseljeništvu pokazala važnijima za ostvarenje ekonomskog i društvenog blagostanja pojedinca po povratku od stečenoga materijalnoga kapitala. Oslanjajući se na koncepte društvenih doznaka, transnacionalizam odozdo, obrnuti transnacionalizam te transnacionalni kulturni kapital, u ovome radu istražujemo transfer transnacionalnog društvenog i kulturnog kapitala (mreža, znanja, ideja, vještina, praksi) povratnika i useljenika u zajednicama naseljavanja i u širem društvu. Usporedbom vlastitih višegodišnjih etnografskih uvida o povratničkim i useljeničkim migracijama u Hrvatskoj, razrađujemo tipologiju društvenoga djelovanja (*agency*) povratnika i useljenika u novim sredinama. Tipologija obuhvaća performativne prakse pripadanja, inovativne poduzetničke pothvate te društveni (civilni i politički) angažman. Analiziramo ih kao djelovanja koja jasno upućuju na težnju povratnika za društvenim angažmanom i doprinosom hrvatskom društvu na lokalnoj i na nacionalnoj razini.

KLJUČNE RIJEČI: povratak, iseljeništvu, društvene doznake, kulturni transfer, Hrvatska

Prijenos znanja i praksi, ideja, vještina, vrijednosti i načina razmišljanja stečenih tijekom života u iseljeništvu kao doprinos i utjecaj na društva podrijetla dio je naših istraživanja o povratnicima i useljenicima hrvatskoga podrijetla u Hrvatskoj tijekom posljednjih petnaestak godina.¹ Iseljenički se doprinosi društvu/državi podrijetla uobičajeno mjere/ocjenjuju kroz monetarne doznake i rasprave o njihovom učinku na ekonomski razvoj, kako je slučaj i s hrvatskim kontekstom (Hrkać, 2003; Sopta i Trošelj Miočević, 2017). Usmjerenost na nematerijalne učinke mobilnosti, konceptualizirane kao »društvene doznake« noviji je pristup promišljanja utjecaja iseljenika i povratnika na njihove zavičaje podrijetla, potaknut ponajprije od etnologa i kulturnih antropologa (Levitt, 1998; Levitt i Lamba-Nieves, 2011; Boccagni i Decimo, 2013; Carling, 2014). Nematerijalni utjecaji iseljenika i povratnika na njihove zajednice podrijetla kroz kulturne aktivnosti, politički i društveni angažman te poduzetništvo nedostatan su istraživani u hrvatskom kontekstu (Skrbiš, 1999; Rajković Iveta, 2011, 2019; Hornstein Tomić i Pleše, 2015; Čapo, 2020; Hornstein Tomić, 2023; Hornstein Tomić, Kurilić i Bagić, 2023). Ni u međunarodnom kontekstu situacija nije bolja. Recentni pregledni članak o povratničkim migracijama »oko svijeta«, koji ima za cilj kreirati »istraživačku agendu« tih migracija rezimira istraživanja unutar ekonomske sociologije povratka (bavi se povratkom i ekonomskim razvojem) i političke sociologije povratka (bavi se integracijom deportiranih osoba i tražitelja azila) (Hagan i Wassink, 2020), no ne i kulturnom sociologijom (povratničkih) migracija u kojoj bi svoje mjesto našle teme sociokulturnoga impakta iseljenika/povratnika. Značajan su doprinos toj temi dali poljski kulturni antropolozi etnografski prateći tri poljske zajednice i njihove mobilnosti (iseljavanja i povratke) nakon pristupa EU te na osnovu toga teorijski razradili dinamiku odnosa migracija i društvene promjene (Grabowska i sur., 2017).

Do prvoga značajnijeg perioda povratka iz raznih migracijskih kohorti i generacija u Hrvatsku dolazi u 1990-ima (Čapo i Jurčević, 2014). Iseljenici dolaze s raznim motivima koji se u toj prvoj fazi povratka u dobroj mjeri mogu

¹ Ovo smo istraživanje provele u okviru rada na hrvatsko-njemačkom znanstvenom projektu »Transnational Return Migration to Croatia, Kosovo and North Macedonia« (2021. – 2025., projekt financira Zaklada Alexander von Humboldt, voditeljica dr. sc. Jasna Čapo) te projektima »Kakve gradove želimo? Suvremene transformacije urbanih vizija, praksi i etika« (URBAN, voditeljica dr. sc. Valentina Gulin Zrnić) i »Etnografije otočnosti – otočne baštine i okolišne budućnosti kao okosnice razvoja otočnih zajednica« (BAŠOTOK, voditeljica dr. sc. Marina Blagaić), oba financirana iz Nacionalnoga plana oporavka i otpornosti 2021. – 2026. Next Generation EU (Programsko financiranje Instituta za etnologiju folkloristiku, 2024. – 2027.). Izneseni stavovi i mišljenja su autorski i ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati za njih odgovornima.

podvesti pod široki nazivnik domoljublja i sudjelovanja u društvenom projektu izgradnje države (Čapo i Jurčević, 2014). Neki dolaze samoinicijativno kako bi se aktivno uključili u hrvatske oružane snage; drugi na izravne pozive političkih struktura. Za neke je iseljenike stvaranje samostalne demokratske države dugo očekivani trenutak za preseljenje cijelih obitelji i/ili okupljanje obitelji na jednome mjestu. Za njihove je odrasle potomke, pak, to trenutak kad svjesno odlučuju doći i mimo institucija pridonijeti izgradnji nove države i društva i/ili u domovini predaka ostvariti gospodarski pothvat. U ovome se stoljeću tim motivima povratka i useljavanja pridružuju i motivi kao što su partnerstvo/ljubavna veza, težnja za sporijim/laganijim tempom života i određenim životnim stilom (tzv. migranti životnoga stila), a potisne faktore mogu činiti i sigurnosni aspekti života u iseljeništvu ili, najrecentnije, stroge mjere kontrole širenja bolesti COVID-19 u nekim zemljama (Jurčević, 2014; Čapo, 2012, 2014, 2018, 2020; Sopta, 2015; Salaj, 2015; Babić, 2015; Čapo i Jurčević, 2014; Hornstein Tomić, Kurilić i Bagić, 2023; osobni podaci).

S obzirom na to da iseljenici/povratnici mahom dolaze iz zemalja s neprekinutom višestoljetnom demokratskom tradicijom, iskustvom tržišne ekonomije i participacije u civilnom društvu, filantropskim i humanitarnim aktivnostima (Čiubrinskas, 2018: 45), moglo se očekivati da će nakon strukturnih gospodarskih, društvenih i političkih promjena u Hrvatskoj oni biti dobrodošla useljenička populacija koja će izravno ojačati demokratizaciju društva i lako se uklopiti u nove gospodarske odnose. Očekivani su učinci izostali; uostalom, nije došlo ni do značajnijeg povratka. Strategija prema iseljeništvu (2011)² vidi iseljenike kao izvor »znanja, vještina i iskustva« (članak 5.4.) korisnih za državu, a novi Nacionalni plan razvoja odnosa Republike Hrvatske (RH) prema Hrvatima izvan Republike Hrvatske (HIRH) do 2027. (Središnji državni ured..., 2022a) ističe da su stekli »životno, radno i poslovno iskustvo koje može obogatiti i olakšati napore u bržem razvoju RH« te da predstavljaju »neosporni potencijal u demografskoj revitalizaciji« (Središnji državni ured..., 2022a: 8, 10). Unatoč tomu, nema naznaka da je Hrvatska do danas doista i omogućila iseljeništvu povratak kao ni to da postane jedan od zamašnjaka razvoja države i društva (Kudra Beroš i Klempić Bogadi, 2022). I iseljenici-povratnici smatraju da Hrvatska nije iskoristila šanse za razvoj društva koje su joj oni, kao nositelji transnacionalnoga kulturnog i socijalnog kapitala, mogli ponuditi (Salaj, 2003, 2015; Sopta 2015; osobni podaci).

² Dokument je nastao u okviru Vladina programa za razdoblje 2010. – 2012. Na temelju njega 2011. stupio je na snagu Zakon o odnosima RH s Hrvatima izvan RH.

Na temelju provedenoga etnografskog istraživanja s četrdesetak povratnika i useljenika hrvatskoga podrijetla u Hrvatsku tijekom posljednjih petnaestak godina o njihovu sveukupnom migracijskom trajektoriju, u ovome radu polazimo od teze da su temeljem svojih transnacionalnih resursa (materijalnih – financijskih i nematerijalnih – društvenih i kulturnih), a kroz transfer novca, znanja, vještina, ideja, vrijednosti, stavova, kognitivnih shema, praksi, iskustava i društvenih mreža stečenih u iseljeništvu, povratnici i useljenici hrvatskoga podrijetla *potencijalni akteri društvene, kulturne i političke transformacije* u zemlji podrijetla. Istražujemo u kojim sferama djelovanja povratnika dominantno dolazi do diseminacije njihova transnacionalnoga kulturnog i društvenog kapitala. Na odabranim etnografskim primjerima dokumentiramo njihovu želju za društvenim sudjelovanjem u zajednicama u koje useljavanju i razrađujemo tipologiju njihova djelovanja u novim sredinama naglašavajući pritom da je riječ o uvidima razvijenima na temelju većine provedenih intervjua, ali da dio povratničkih iskustava ne podrazumijeva nužno intencionalni angažman oko sustavnih promjena sredine povratka/useljenja. Povratništvo definiramo kao fluidno i višesmjerno kretanje u transnacionalnom prostoru zemlje podrijetla i zemlje useljenja (King i Kuschminder, 2022), a povratničke aktivnosti i djelovanja (*agency*) obuhvaćamo u najširem smislu riječi, uključujući *inovativne poduzetničke pothvate, društveni (civilni i politički) angažman, kao i identitetne i performativne akcije*. Te ćemo tipove aktivnosti potkrijepiti prikazom etnografske građe, ali ćemo se najprije posvetiti kritičkom pregledu znanstvenih izvora o povratku, ali i ponuditi redefiniranje istoga, posebice u kontekstu funkcioniranja povratka kao konteksta za ostvarivanje kulturnoga i društvenoga transfera.

DEKONSTRUKCIJA I REKONSTRUKCIJA IDEJE POVRAĆKA I DRUŠTVENIH DOZNAKA

U starijim paradigmama povratak se smatrao krajnjom, završnom točkom migracijskoga ciklusa (Gmelch, 1980), razumijevajući ga kao čin jednokratnoga, jednosmjernoga, fizičkoga, a ujedno i definitivnoga vraćanja iseljenika (migrantske generacije) u ishodišnu točku migracije (Cassain, 2016: 43). Nakon što je unatrag dvadesetak godina koncept povratničke migracije u okviru transnacionalne optike redefiniran kao višesmjerno i reverzibilno kretanje između fizičkog i društvenog prostora zemlje podrijetla i zemlje useljenja (ili treće zemlje), povratak i povratničke migracije postale su plodno područje istraživanja u migracijskim studijama, napose u sociologiji i kulturnoj antropologiji (Cassarino, 2004; Cassain, 2016; Gemi i Triandafylli-

dou, 2021; King i Kuschminder, 2022). Emigracija, povratak i reintegracija, te nova emigracija, dio su »fluidnoga kontinuuma« (Gemi i Triandafyllidou, 2021: 2), u kojemu je povratak »jedna točka u nelinearnom tijeku koji može uključiti višestruke emigracijske i povratničke dijelove kao i remigraciju (u istu destinaciju ili u treće zemlje)« (Gemi i Triandafyllidou, 2021: 3). Stoga su konotacije tranzitornosti, privremenosti, otvorenosti i nesigurnih ishoda danas inherentne svim kritičkim pristupima povratničkim migracijama, dok je razlikovanje između emigracije i povratka, zemlje podrijetla i zemlje useljenja, doma i tuđine sve manje relevantno.

Dodatni pomaci u rastakanju originalnoga koncepta, a time i širenju predmeta istraživanja rezultat su uključivanja još širega spektra praksi pod pojam povratka kroz razlikovanje povratničke migracije od povratka (Oxford i Long, 2004: 4). Prva uključuje fizičku relokaciju, drugi se može odnositi i na prisutnost/djelovanje u transnacionalnom društvenom prostoru bez migrantove fizičke mobilnosti. Russell King je uveo temporalnost kao dodatni čimbenik razmatranja fizičkoga povratka (2000). Prema razdoblju koje povratnik provede u zemlji podrijetla razlikuje povremeni kratkotrajni posjet obitelji i prijateljima; sezonski povratak radi sezonskih radnih aktivnosti; privremeni povratak na dulji period (pri čemu namjera ponovne migracije nije isključena); trajni povratak ili naseljavanje.

Povremeni ili redoviti posjeti migracijskom ishodištu vrsta su privremenoga povratka, ponekad s namjerom »ispitivanja« mogućnosti trajnijega naseljavanja (Cassarino, 2004), a češće kao godišnji odmori (»domovina kao ladanjska destinacija«, v. Čapo, 2024b) ili umirovljenički dulji (višemjesečni) boravci. Kako se uglavnom odvijaju tijekom određenoga godišnjeg doba, najčešće u ljetnim mjesecima ili vezano uz vjerske blagdane, takvi oblici povratničkih migracija imaju sezonski i privremeni karakter. Rezultiraju stalnim kružnim kretanjem, pa je povratak koncipiran i kao dio »cirkularnoga sistema smještenog u transnacionalnim društvenim i ekonomskim prostorima« (Gemi i Triandafyllidou, 2021: 21; King i Kuschminder, 2022). Cirkularnost je zaštitni znak umirovljeničkih migracija u raznim kontekstima, pa tako i u hrvatskom (Bolzman, Fibbi i Vial, 2006; Hunter, 2011; Čapo, 2019, 2024a).³

Cirkularni karakter povratka u obliku sezonskoga kraćeg (posjeti) ili trajnijeg (višemjesečnog) boravka podrazumijeva transnacionalni stil života mi-

³ Ovisno o autorskoj odluci o zauzimanju određene istraživačke niše cirkularna umirovljenička praksa raspravlja se pod rubrikama umirovljeničke migracije, migracije životnoga stila, *second home* turizma, peripatetičkoga životnog stila itd.

granata, dualnu referencu i resurse u oba lokaliteta. Rezultira neodređenim periodom provedenim u jednoj ili u drugoj državi bez da se definira »dugoročna rezidentna strategija ili orijentacija« (Pries, 2004, prema Carling, Bivand Erdal i Talleraas, 2021). Povratničke migracije u svojoj cirkularnoj formi »pretaču se u kontinuiranu transnacionalnu mobilnost«, u migracijskim studijama gradeći tzv. transnacionalno-povratnički lanac (Carling i Bivand Erdal, 2014). Stoga Gemi i Triandafyllidou (2021: 24) konceptualiziraju povratak kao epizodu u procesu transnacionalnih transfera.

Povratak se uobičajilo proučavati među iseljeničkim (migrantskim) i postmigrantskim (tzv. druga i naredne) generacijama. Termini »povratak« i »druga i naredne migrantske generacije« sadržavaju problematične elemente. S jedne strane, nazivanje potomaka iseljenika, migrantskim generacijama paradoksalno je, jer u zemlji useljenja svojih roditelja ili predaka oni nisu imigranti nego su domicilno stanovništvo. Unatoč tomu, ta je terminologija uobičajena uza sve pokušaje da je se precizira, pa i zamijeni novim terminima kao »postmigrantske« (rođeni su nakon migracije roditelja) ili »transnacionalne generacije« (gdje se nastoji podcrtati njihove višestruke pripadnosti u transnacionalnom prostoru) (Rumbaut, 2002, prema Kiliñ, 2022; Levitt, 2009; Čapo, 2019).

S druge strane, uporaba termina povratak za postmigrantske generacije tehnički je neprecizna, jer su te osobe rođene u zemlji useljenja roditelja i, strogo uzevši, nisu povratnici nego doseljenici, imigranti u zemlju podrijetla svojih predaka. O pokušajima da se termin preciznije kvalificira kad je riječ o postmigrantskom »povratku« govori i niz denominacija pod kojima su se istraživale te migracije: migracije korijena, ancestralne migracije, obrnuti dijasporiski povratak ili mobilnost, (ko-)etnička migracija (King, 2000; Tsuda, 2009; King i Christou, 2010; Čapo Žmegač, 2005; Čapo Žmegač, Voß i Roth, 2010; Wessendorf, 2007; King, Christou i Levitt, 2014).

U literaturi se takav povratak raspravlja kao vrsta dolaska u »rekonstruiranu domovinu« ili »simboličnu domovinu« (Oxfeld i Long, 2004: 4; Christou, 2006, prema Kiliñ, 2022: 285) o kojoj ima različite stupnjeve izravnih ili neizravnih informacija, iskustava, znanja i očekivanja, ali i pristup bazičnom integrativnom čimbeniku kao što je državljanstvo. Premda na »dubljoj ontološkoj ravni« postmigrantske generacije doseljavanje u zemlju predaka osjećaju kao neku vrstu povratka (Kiliñ, 2022: 283; Čapo, 2014, 2024b), u susretu s domovinom čežnje (Winland, 2007) svojih predaka (roditelja, pra/djedova i pra/baka), zemljom koju su zamišljali kroz roditeljske priče, postmigrantske generacije doživljavaju neočekivane poteškoće i izazove,

neovisno o tome je li riječ samo o kratkotrajnoj posjeti ili se žele trajnije nastaniti. Budući da ancestralna domovina za generacije rođene u iseljeništvu predstavlja novi kontekst »pun nesigurnosti i iznenađenja« unatoč njihovim transnacionalnim vezama i pripadnostima, Nilay Kiliç (2022: 283) smatra da je ta migracija novi migracijski »kronotop« (vremensko-prostorni događaj).⁴

Složile bismo se s takvom ocjenom, no istodobno bismo htjele podsjetiti i na to da se i za migrantsku generaciju povratak opisuje kao ambivalentno iskustvo, a ne kao samorazumljivo ponovno uključivanje (reintegracija) u društvo podrijetla (Cerase, 1974; Markowitz i Stefansson, 2004; Wessendorf, 2007; King i Christou, 2010). U stvarnosti i povratak migrantske i postmigrantskih generacija ima elemente imigracije i povratka (Čapo Žmegač, 2010). U kontekstu hrvatskih iseljenika i potomaka koji su odrasli u hrvatskim enklavama u zemljama imigracije, izloženi mnogobrojnim pričama o domovini, transgeneracijskom prijenosu emocija i pripadnosti te čestim posjetima domovini (Živković, Šporer i Sekulić, 1995; Čapo i Olujić, 2020), doseljavanje postmigrantskih generacija u Hrvatsku doista ima aspekte povratka, kako o tome svjedoče naša dosadašnja istraživanja (Čapo, 2019, 2020, 2024b). Stoga, kao i zbog uvriježenosti zaključaka stručnih rasprava o doseljavanju postmigrantskih generacija kao o »povratku«, ovdje nećemo učiniti iznimku. Međutim, kontinuirano ćemo govoriti o povratnicima i useljenicima, pritom imajući na umu da su ovi drugi postmigrantske (transnacionalne) generacije, potomci hrvatskih iseljenika, s hibridnim konstrukcijama doma, pripadnosti i identiteta (King i Christou, 2010, 2011).

Definicije povratka, dakle, nisu nužno jednostavne ni jednoznačne (Kuschminder, 2017: 4). Pojam povratka koji koristimo široko je definiran, uključuje povremeno i redovito dolaženje, kratkotrajno i trajnije boravljenje u Hrvatskoj, s nedefiniranim/otvorenim i promjenjivim planovima za daljnju mobilnost i/ili sezonsko cirkuliranje u transnacionalnom prostoru. Uključuje i migrantsku i postmigrantske generacije. Istražujemo njihove sfere društvenoga sudjelovanja u ovako široko definiranom povratničkom kontekstu. Zanima nas koje transnacionalne kulturne i društvene resurse koriste u zajednicama naseljavanja i u širem društvu.

Oslanjamo se na koncept društvenih doznaka, ali se od njega donekle i distanciramo. Sociologinja migracija Peggy Levitt definirala je »društvene

4 Začuduje da se, unatoč takvu mišljenju, ista autorica koristi terminom povratka u svojim brojnim studijama postmigrantskih generacija turskoga podrijetla u Njemačkoj koje »se vraćaju« u Tursku.

doznake« kao lokalne oblike kulturne difuzije ideja, ponašanja, identiteta i socijalnoga kapitala koje se migracijskim kanalima prenose iz zemlje imigracije prema zajednicama u zemlji emigracije. One su normative strukture (ideje, vrijednosti, vjerovanja) i sistemi praksi koji nastaju u susretu migranata s normativnim strukturama i praksama u društvu primitka; migranti ih preoblikuju i »vraćaju« zajednicama podrijetla u kojima imaju potencijal u transformiranju društvenoga i političkoga života i kulture (Levitt, 1998, 2001). Riječ je o kulturnim transformacijama u sferi obitelji, rodnih uloga, obrazovanja, konzumacije, radnih navika i odnosa i percepcijama odnosa pojedinaca prema zakonu i pravnom sustavu. Kulturnoj diseminaciji na lokalnoj razini paralelni su sistemski procesi difuzije institucija, kulture i stilova koji nastaju uslijed ekonomske i političke globalizacije (Levitt, 1998; Carling, 2014). Prva djeluje lokalno, »odozdo transnacionalizirajući društvo (»transnacionalizam odozdo«, Guarnizo i Smith, 1998); druga nosi radikalne, i dalekosežne stukturane promjene koje mogu modificirati vrijednosne sustave i društveni život na širim područjima (Vertovec, 2009). Kumulativno mogu rezultirati društvenim procesima sa znatnim ekonomskim i društvenim utjecajem na nacionalnoj razini. Kompleksna, etnografski utemeljena studija o toj temi u europskom kontekstu nastala je prije nekoliko godina. Izabelu Grabowsku i kolege zanima društveni i kulturni utjecaj migracija na europske integracije. Analizirajući migracijski krug između Poljske kao nove članice EU-a i Ujedinjenoga Kraljevstva kao stare (danas već bivše) članice EU-a, autori nude teorijski okvir za razumijevanje društvenih promjena u kojemu se uz društvene doznake i kulturnu difuziju potcrtava migrantska agentnost (djelovanje, *agency*) kao čimbenik svakodnevnih promjena uzrokovanih transnacionalnom mobilnošću. Provedbom longitudinalnoga multilokalnog istraživanja u dvjema državama autori tematiziraju pitanja kako migranti djeluju kao agensi promjena, zašto neki uspijevaju potaknuti promjene a drugi ne, kako uspijevaju uključiti specifične društvene doznake u svoje lokalne prostore te analiziraju lokalni otpor promjeni (Grabowska i sur., 2017). Nekima od tih tema, pod nazivom »transferabilnost« i »receptivnost« te »blokiranje« društvenih doznaka bavili su se i drugi istraživači u ograničenijem teorijskom i empirijskom opsegu (Nowicka, 2014; Dzieglewski, 2016; Hornstein Tomić, 2023).

Brojni su termini konkurentni društvenim doznakama. Među ostalim to su u globalizacijskim studijama uvriježeni termini »kulturnih tokova« (Arjun Appadurai, Ulf Hannerz), ili uži, konkretniji termini kao »političke doznake«, »nematerijalni tokovi«, »demokratska difuzija«, »transferi normi«, »transnacionalni kulturni kapital« i sl. (Lacroix, Levitt i Vari-Lavoisier,

2016), kao i »ne-ekonomske doznake« (Dzieglewski, 2016). Premda predstavljaju zaseban skup kulturnih i društvenih fenomena u transnacionalnim migracijama koji se tiču odnosa migranata i nemigranata (Bocagni i Decimo, 2013) i premda ih u recentnoj ponovnoj evaluaciji Levitt kreativno naziva »migrirajućom kulturom« (Levitt, 2022), »društvene doznake« su tek odnedavno sve prihvaćeniji termin u migracijskim istraživanjima. Smatrajući ga nespretnim doslovnim parnjakom široko prihvaćenoga termina »(monetarne) doznake«, radije ćemo govoriti o diseminaciji i transferu transnacionalnoga kulturnog kapitala tj. ideja, normi, vrijednosti, praksi i misaonih sklopova (Reynolds, 2011; Kiliņç i King, 2019; Meinhof i Triandafyllidou, 2006, prema Gemi i Triandafyllidou, 2021), što ga iseljenici u svojstvu povratnika svojim djelovanjem u raznim životnim domenama (društvenoj, ekonomskoj, političkoj) unose u društva i zajednice podrijetla. Pritom transnacionalni kulturni kapital nećemo svoditi na *formalizirano* znanje i vještine stečene u iseljeništvu. Umjesto uobičajenog bavljenja tako usko definiranim povratničkim »transferom znanja« (Mueller, 2022; Hornstein Tomić i Pleše, 2015), istražujemo široko definiranu *kulturnu* diseminaciju (transfer) *formalno i neformalno* stečenih tehničkih, organizacijskih, jezičnih znanja i vještina kao i stavova, vrijednosti, radnih navika, ideja o demokraciji, građanskoj participaciji i upravljanju i sl.

Pri prijenosu kulturnih dobara povratnici se oslanjaju na transnacionalne društvene resurse koje su stvorili tijekom života u zemljama imigracije. Te su transgranične veze vitalne za povratnike, na sličan način na koji su transnacionalni resursi iz zemlje podrijetla vitalni za iseljenike u zemljama imigracije. Povratnici se na njih oslanjaju već u pripremi povratka (Cassarino, 2004), a potom i u svojem djelovanju u društvu povratka. U literaturi su transnacionalne veze i resursi zemlje podrijetla već tridesetak godina etablirano istraživačko područje; transnacionalne veze i resursi koji se crpe iz zemlje useljenja jednom kad se iseljenik/potomak iseljenika vrati »otkriveni« su kao tema u povratničkim migracijskim studijama nedavno (King i Christou, 2010; Gemi i Triandafyllidou, 2021; Kerpaçi i Kuka, 2024). Jørgen Carling i Marta Bivand Erdal (2014) zovu ih »postpovratničkim transnacionalizmom«, a Russell King i Anastasia Christou (2011) »obrnutim transnacionalizmom«. Postpovratnički transnacionalizam se pojavljuje npr. u formi vezanosti uz državljanstvo zemlje useljenja ili neograničenu dozvolu boravka i ekonomske transnacionalne aktivnosti (Carling i Bivand Erdal, 2014), ili uz veze s obitelji koja je ostala živjeti izvan domovine (Gemi i Triandafyllidou, 2021: 24). Tracey Reynolds (2009, 2011) detaljno je opisala kako te obrnute transnacionalne veze postmigrantskih generacija koje su

se nastanile u domovini svojih predaka funkcioniraju u obiteljskoj sferi. Mi ćemo istražiti kako se mobiliziraju u simboličnim, poduzetničkim, društvenim (civilnim i političkim), aktivnostima hrvatskih povratnika u migrantskoj i postmigrantskim generacijama.

STATISTIČKA I ETNOGRAFSKA BILJEŽENJA POV RATNIKA U HRVATSKU

Spominjući nedostatak preciznih podataka o broju povratnika u Hrvatsku, Nacionalni plan razvoja odnosa RH s HIRH (Središnji državni ured..., 2022a) navodi da postoji »trend« ili »porast tendencije« povratka i useljavanja među hrvatskim iseljenicima i njihovim potomcima. Taj zaključak, međutim, treba valorizirati u kontekstu drugih podataka. Naime, »povratnički trend« odvija se usred kontinuirano znatno većega odseljavanja iz zemlje te golemoga povećanja doseljavanja stranaca u posljednjih nekoliko godina. Tako su 2023. godine u Hrvatsku iz inozemstva doselile 69 396, a u inozemstvo odselile 39 218 osobe. No, broj iseljenih hrvatskih državljana umnogome premašuje broj useljenih. Od doseljenih iz inozemstva 2023. godine samo je 15,6% hrvatskih državljana (10 852 osobe), dok je među iseljenima 64,8% hrvatskih državljana (25 427 osoba) (DZS, 2024). Iz tih podataka se teško može iščitati »porast tendencije« povratka/useljavanja hrvatskih državljana, jer s iznimkom 2020. kad je vjerojatno zbog otežane globalne mobilnosti uzrokovane pandemijom COVID-19 broj doseljenih Hrvata bio nešto niži (8 460), od 2019. do danas on je manje-više stabilan i kreće se između 9 882 – 10 852 osoba. Njemačka je i nadalje najvažnije odredište hrvatskih iseljenika (11 031 osoba) i najveći generator hrvatskih državljana: gotovo polovina od ukupno doseljenih hrvatskih državljana u 2023. dolazi iz te zemlje (DZS, 2024). Tako je bilo i u prvom desetljeću nakon osamostaljenja Hrvatske. Procjene tadašnjega broja povratnika variraju u rasponu od 5 000 do 46 000 osoba (v. detaljnije u: Čapo i Jurčević, 2014).

Općenito možemo zaključiti da je povratak neposredno nakon uspostave hrvatske države bio zanemariv te da ni do danas, s obzirom na procjene da izvan Hrvatske živi gotovo isto toliko Hrvata i osoba hrvatskoga podrijetla kao i u Hrvatskoj (Winland, 2004), Hrvatska nije postala destinacijom iseljenika i njihovih potomaka. S obzirom na mali broj povratnika, Viktorija Kudra Beroš i Sanja Klempić Bogadi (2022) govore o »fantazmi« ili o »mitu o povratku«. Analizirajući »konstrukciju iseljeničtva kao objekta interesa i politika« u relevantnim dokumentima RH, autorice tvrde da se nedostatak

populacijske i migracijske politike prikriva narativima o »nedjeljivosti iseljene i domovinske Hrvatske«, o demografskoj revitalizaciji Hrvatske kroz povratak iseljeničtva, o strategijama koje će olakšati povratak svim zainteresiranim hrvatskim iseljenicima i sl. (Kudra Beroš i Klempić Bogadi, 2022; Strategija o odnosima RH s Hrvatima izvan RH 2011; Migracijska politika RH 2013–2015; Nacionalna razvojna strategija RH do 2030., 2021⁵).

Ostaje za vidjeti hoće li najnovijom politikom prema Hrvatima izvan RH (Središnji državni ured..., 2022a, 2022b), Hrvatska uspjeti stvoriti dovoljno poticajne okolnosti za značajniji povratak iseljenika i njihovih potomaka. S obzirom na neambiciozno postavljen cilj povratka 10 000 osoba u 2027., iako ne znamo koja je argumentacija stajala iza takve projekcije, sklone smo zaključiti da je država svjesna vlastite nemogućnosti/ograničenja da u srednjoročnom razdoblju ostvari poticajno okruženje za povratak i useljavanje osoba hrvatskoga podrijetla te da im pruži sustavnu pomoć pri (re)integraciji.⁶ Reducirajući potencijal iseljeničtva na demografski, gospodarski i znanstveni razvoj, državni programi⁷ zanemaruju druge mnogo šire mogućnosti transformacije hrvatskoga društva kroz kulturno-vrijednosni potencijal iseljenika/povratnika (usp. Hornstein Tomić, Kurilić i Bagić, 2023).

Mobilnosti koje pokrivamo terminom povratka, dijametralno su suprotne onima koje pretpostavlja politički diskurs; njihova su značenja otvorena, a oblici heterogeni. Stoga smo u svoje istraživanje uklopile široki spektar

⁵ Nacionalna razvojna strategija Republike Hrvatske do 2030. godine, *Narodne novine*, 13/2021, <https://hrvatska2030.hr/>.

⁶ Novi Nacionalni plan razvoja odnosa RH s Hrvatima izvan RH kaže da povratnici i useljenici hrvatskoga podrijetla još uvijek nisu kroz preciznu definiciju uređeni zakonodavnim okvirom RH (Središnji državni ured..., 2022a: 12). Primjer jedne useljeničke obitelji, potomaka hrvatskih iseljenika u SAD, najpregnantnije opisuje što se može dogoditi zato što zakonodavstvo u raznim domenama nije usuglašeno ni prilagođeno specifičnim i konkretnim problemima njihove brze integracije u društvo. Mlada obitelj visokoobrazovnih roditelja i dvoje male djece, u nekoliko mjeseci od dolaska nije uspjela riješiti ni najosnovnije aspekte integracije upravo zato što nije ostvaren »moderan sustav usluga koji će odgovarati njihovim potrebama« (Središnji državni ured..., 2022a: 10). To je imalo za posljedicu da su se nekoliko mjeseci nakon dolaska odlučili za remigraciju u SAD.

⁷ Npr. Program Unity through Knowledge Fund (fond Jedinstvo uz pomoć znanja) pokrenut 2007. uz pomoć zajma Svjetske banke favorizirao je tehnološki razvoj kroz povratak znanstvenika. Na toj osnovi u Hrvatsku se do 2014. vratilo stotinjak znanstvenika, a financiran je i određeni broj projekata međunarodne suradnje (Primorac, 2015; Hornstein Tomić i Pleše, 2015). Recentni program »Biram Hrvatsku – mobilnost radne snage« (od 2022.) predviđa monetarnu podršku iseljenicima i unutarnjim migrantima s ciljem razvoja gospodarski slabije razvijenih područja. Do lipnja 2024. odobreno je 428 zahtjeva za povratak iz inozemstva (<https://www.glasistre.hr/hrvatska/2024/06/17/sjecate-li-se-mjere-biram-hrvatsku-istrazili-smo-koliko-ju-je-povratnika-iz-dijas-pore-iskoristilo-940095;01.10.2024.>).

povratničkih i useljeničkih iskustava, oslanjajući se na podatke prikupljene kvalitativnom metodologijom odnosno dubinskim etnografskim razgovorima. S obzirom na statističku malobrojnost povratnika, dosezi doprinosa povratničkih i useljeničkih djelovanja na prvi pogled nisu očiti. Međutim, bilježenje njihovih životnih trajektorija po dolasku u Hrvatsku i praćenje istih, u nekim slučajevima gotovo dva desetljeća, otvorilo nam je uvide prema specifičnim motivacijama uvjetovanim upravo migracijskim iskustvom i transnacionalnim kulturno-društvenim kapitalom te smo svjedočile slučajevima koji ispisuju uporna djelovanja kako za vlastiti uspjeh tako i za dobrobit određene zajednice, bilo zavičajne ili strukovne ili cijeloga društva.

Autorice teksta dugi se niz godina odvojeno bave povratničkom tematikom, a unazad nekoliko godina našle smo se na zajedničkom projektu koji iz komparativne perspektive analizira povratničke migracije u nekoliko država (v. bilješku 1). Jedna od nas je doktorirala iz područja otočnih studija baveći se između ostaloga utjecajem iseljavanja s hrvatskih otoka na ekonomije otočnih zajednica te transnacionalnim vezama i doprinosima iseljenika i povratnika (Marina Blagaić); druga se godinama okušava u raznolikim aspektima hrvatskoga iseljeničkoga i povratničkoga kompleksa (Jasna Čapo). Građa na kojoj temeljimo rad oslanja se na četrdesetak povratničkih i useljeničkih priča iz cijele Hrvatske, prikupljenih u posljednjih petnaestak godina. Kroz zajednički projekt tu smo građu naknadno iščitale kao gospodarski, društveno i politički angažirane priče, jer smo uvidjele da se u velikome broju slučajeva povratnici i useljenici aktiviraju, stremeći boljitku lokalnih sredina u koje su se uselili ili cijeloga hrvatskoga društva. Prikazat ćemo njihove priče grupirajući ih u tri najčešća tipa društvenoga su/djelovanja u lokalnim zajednicama: performativne prakse, inovativno poduzetništvo s transnacionalnim kulturnim transferom te civilni i politički angažman.

Tipologiju povratničkog/useljeničkog djelovanja nismo unaprijed teorijski razradile ni predeterminirale konceptima društvenih doznaka, društvene promjene i razvoja, i/ili nekom specifičnom karakteristikom povratnika (npr. visoko obrazovanje, akademska radna sredina, određena kohorta) kao što to čine druge studije (Grabowska i sur., 2017; Hornstein Tomić, 2023; Hornstein Tomić, Kurilić i Bagić, 2023). Derivirana je iz naše raznorodne etnografske građe o iseljeništvu i povratništvu pa stoga uključuje i segment performiranja identiteta koji također razumijevamo kao *društveno djelovanje* iseljenika u zajednicama podrijetla. Nadalje, naša se tipologija razlikuje od

drugih i po tome što u fokusu ima konkretno djelovanje/aktivnosti povratnika i useljenika, a ne samo njihove (kritičke) percepcije lokalnih prilika. Nijedan od u radu prezentiranih primjera povratničkoga angažmana nije jedinstven za pojedinog povratnika i useljenika; raznoliki oblici povratničkoga društvenog djelovanja jedne osobe mogu biti paralelni s lokalnim i/ili nacionalnim učincima ili mogu reflektirati određenu temporalnost u migracijskom trajektoriju (usp. Grabowska i sur., 2017).

Naši su sugovornici povremeni, privremeni ili trajniji povratnici i useljenici u sve dijelove Hrvatske u posljednjih dvadeset godina. Pripadaju migrantskoj (iseljeničkoj) ili postmigrantskim (potomci iseljenika) generacijama; pretežno su više i visokoobrazovani; u vrijeme dolaska/posjeta bili su u dobi između 18 i 45 godina, dok su umirovljenici bili stariji od 60 godina. U najvećoj su se mjeri u RH samozaposlili.⁸

Napominjemo da ovaj rad ocrta samo jedan aspekt složenih povratničkih iskustava. On obuhvaća one povratnike i useljenike hrvatskoga podrijetla koji su se uspješno re/integrirali u društvo, u njega prenijeli svoj rezidencijalni fokus i u njemu trajnije borave te žele dati osobni doprinos društvu. Obuhvaća i one koji redovito dolaze u posjet te su tijekom ostatka godine kontinuirano aktivni u transnacionalnom društvenom prostoru, a svojim aktivnostima posvećeni određenim akcijama koje u lokalnim zajednicama poduzimaju tijekom svoga posjeta. S druge su strane spektra oni povratnici i useljenici koji zbog raznih razloga nisu uspjeli u trajnijemu nastanjivanju u Hrvatskoj, pa su se nakon kraćega ili duljega razdoblja iskušavanja i neuspješnih pokušaja integracije odlučili na remigraciju, odnosno povratak u zemlje odakle su došli, ili na odlazak u treće zemlje (Rajković Iveta, 2019). Neki od njih dio su mobilne transnacionalne klase te je njihov boravak/život u Hrvatskoj bio samo privremen nakon čega su otišli dalje. Među našim sugovornicima bilo je i takvih koji nisu pokazivali tendenciju/želju za društvenim angažmanom; među njima su povratnici umirovljenici,⁹ ali i pripadnici postmigrantskih generacija koji Hrvatsku prije svega doživljavaju kao destinaciju životnog stila (Čapo, 2012).

⁸ Sukladno standardnoj etičkoj praksi u kulturnoj antropologiji anonimizirali smo njihove iskaze, u nekim slučajevima ne navodeći ni mjesta u kojima žive. Unatoč tomu, zbog svoga društvenog djelovanja neki će ipak biti prepoznatljivi u svojim lokalnim zajednicama. Odlučile smo se za takav pristup svjesne da trajni izazov etnografskoga pisma ostaje kako pomiriti strukovni zahtjev za potpunim anonimiziranjem sugovornika s nužnošću evidentiranja vjerodostojnih i konkretnih mišljenja i iskustava subjekata istraživanja.

⁹ To nije pravilo. Neki se umirovljenici nakon povratka gospodarski reaktiviraju, a neki sustavno djeluju u društveno-političkoj sferi.

POVRATNICI I USELJENICI U HRVATSKU IZMEĐU PERFORMIRANJA PRIPADANJA I PREGOVARANJA O PROMJENAMA

Performativne aktivnosti i iskazi mnogostrukih identiteta

*Kad zatvorim oči, uspomene lipe svrate, čujem morske vale u te kasne tihe sate.
Vidim karijolu što sa čežnjom čeka da se dite Suska vrati izdaleka.*

(...)

Susak je moj lipi kao morski brod. Sve je moje tamo, prijatelji i rod.

Uvijek sam se molila Svetom Nikoli da se domu vratim, moj bi bija cili svit.

(iz pjesme »Susak je moj lipi«, tekst Željka Galić,
pjeva povratnica migrantske generacije, Maria Rudić)¹⁰

Neke kulturne prakse reificirane su kao tipični izrazi etničkog identiteta migracijskih skupina u kontekstu kontinuiranih ponavljanja ili reprezentacija. Primjerice, specifični rodni odnosi i uloga obitelji dobile su etiketu tipičnih izraza talijanske kulture u iseljeništvu. Uobičajeno se misli da oni ishode iz talijanskog identiteta (Fortier, 2000: 5). Inspirirana pisanjem Sturta Halla (identitet je stalno u postajanju) i Judith Butler (o performativnosti jezika), Anne-Marie Fortier obrće tu tezu tvrdeći da identitet ne prethodi izvjesnoj migrantskoj aktivnosti (praksi), nego da aktivnost zapravo formira identitet čineći ga vidljivim. Tenzija što nastaje iz uzajamne artikulacije činjenice da je osoba u pokretu (migrant) i univerzalne ljudske čežnje za vezivanjem (pripadanjem skupini, teritoriju, tradiciji), prema njezinu bi mišljenju vodila performiranju identiteta. Iskaz o identitetu koji na taj način nastaje shvaća se kao »trenutačna pozicioniranost«, kao tranzitorni identitetni čin migranata (Hall, prema Fortier, 2000).

Isticanje hrvatske i zastave SAD-a na nekim iseljeničkim kućama na otoku Susku ili hrvatske i australske zastave na kući jednoga povratnika u Zagrebu¹¹ upravo su takve prakse. One upućuju na transnacionalne pripadnosti povratnika, na uključivo višenacionalno identificiranje povratnika svih generacija. Isticanje, pak, samo zastave SAD-a i Trumpovih izbornih slogana na jednoj zabačenoj ulici u Susku u ljeto 2024., može predstavljati i identitetni iskaz tamošnjih stanara ili provokaciju performeru. Kako nismo uspjeli razgovarati s osobom, ne možemo tvrditi o čemu je riječ.

¹⁰ Vidi: https://www.youtube.com/watch?v=Ntv_P-ed65o.

¹¹ Kuća se nalazi tik do Markova trga, sjeverno od sjedišta Vlade RH. Posjedovanje kuće u samome simboličkome središtu hrvatskoga društva i politike povratniku nosi zadovoljstvo i ponos, drži je vrhuncem svoga uspjeha u Hrvatskoj (Čapo, 2020).

Promišljajući prakse redovitih godišnjih povrataka susačkih iseljenika i njihove djece,¹² od kojih su neka rođena na putu prema SAD-u u talijanskim kampovima, a sad već i unuka, promatramo i to godišnje dolaženje kao performativ, i to performativ pripadanja. Naime, udaljimo li se od samih materijalnih sredstava performiranja identiteta poput zastava, nošnji i hrvatskih jela te obratimo pozornost na odluke poput uzimanja pauze na poslu kako bi se moglo biti više tjedana na Susku, provođenje cijeloga godišnjeg odmora (koji u SAD-u i nije baš velikodušan u trajanju) na jednoj malenoj lokaciji u Jadranu bez ikakvih dodatnih atrakcija osim činjenice podrijetla i prostora za slobodno druženje s ostalim Suščanima, također je oblik performiranja identiteta. Takva vrsta pripadanja i održavanja zajednice otoka gotovo doslovnim geografskim pootočenjem razvija pripadnost ne samo kod Suščana podrijetlom, nego i njihovih supružnika/ca (u našim primjerima najčešće također iz Hrvatske, s okolnih otoka i obližnjega kopna, ali i iz Italije). Nerijetki su i gosti iz SAD-a koji, također, osjećaju na neki način iznimnost susačke zajednice povremenih povratnika. Performiranje pripadanja bilo bi i desetljećima ponavljano nedjeljno kuhanje *makaruna* u New Jerseyu i afektivna stvaranja te transgeneracijska prenošenja vrijednosti obiteljskih okupljanja. Upravo su takve prakse olakšavale tenziju o kojoj Fortier piše, afektivno oblikujući iskustva bivanja doma kroz ritualizaciju nedjelje.

Na otoku Susku susrećemo i jedan kolektivni performativni iskaz iseljenika/povratnika o svojem podrijetlu i tradiciji. Udruga *Helping Hands for Susak*, kojoj su na čelu potomci susačkih iseljenika, rođeni u SAD-u, u posljednjih nekoliko godina na otoku je financirala niz aktivnosti. Najveća investicija koju su dosad realizirali postavljanje je skulpture »*Suščanice*« (2022.), koja predstavlja ženu odjevenu u svakodnevnu tradicijsku radnu odjeću s kablčićem grožđa na glavi. Odabir lika otočanke nije slučajna; žena u narodnoj nošnji zaštitni znak je otoka i izražava privrženost iseljenika otočnoj baštini. Ima i dodatno značenje odricanja i mukotrpnoga rada otočnih žena, objasnile su iseljenice, njihovih majki i baka kojima su postavljanjem skulpture željeli odati počast. Stoga je žena odjevena u stariju odjeću, *po susacku*, a ne u noviju šarenu i kratku verziju *kamizota po losinsku* (Ribarić, 1957). Skul-

¹² Susak je do kraja 19. stoljeća živio autarkično, a potom je osloncem na vinogradarsku monokulturu postao dijelom regionalne trgovine grožđem i vinom, što je dovelo i do značajnoga porasta broja stanovnika. Međutim, monokulturno gospodarstvo pokazalo se kobnim sredinom 20. stoljeća zbog planske privrede i niske cijene vina tijekom socijalizma. Otočani najprije ilegalno, a potom legalno napuštaju otok na kojem se više nije moglo preživjeti. Mahom odlaze u SAD, gdje se homogeno naseljavaju u gradić Hoboken na rijeci Hudson, u državi New Jersey. Danas na Susku živi stotinjak stanovnika, od kojih je samo dvadesetak podrijetlom sa Suska (Čapo, 2024b).

ptura je okružena pločama s imenima i prezimenima donatora, iseljenika i njihovih potomaka.

Sujčanica je i u ideji i u realizaciji primjer simboličke izvedbe (performiranja) iseljeničke privrženosti otoku podrijetla. Materijal za njezino iskazivanje našli su u tradicijskoj kulturi koju generacije rođene u SAD-u nisu nikada upoznale nego su o njoj samo čule pričati od roditelja i djedova i baka. To je u pravome smislu riječi naslijeđena kultura, usmeno prenošena daleko *izvan* konteksta svoga nastanka, nakon što su zbog egzistencijalnih razloga ljudi bili prisiljeni napustiti otok. Prenošena je tijekom prvih godina snažnja i mukotrpnoga rada u lukama New Jerseyja u specifičnoj otočnoj zajednici koja je, zahvaljujući homogenom naseljavanju u gradić Hoboken, oformljena ubrzo po dolasku (Živković, Šporer i Sekulić, 1995). Ne samo obitelji nego i cijela transplantirana otočna zajednica bila je poticajan okvir za njegovanje otočnih tradicija, priča i vjerskih rituala. *Sujčanica* je performativ iseljenika o njihovu podrijetlu i privrženosti otoku predaka unatoč tomu što ondje ne žive stalno; njome iskazuju svoju zainteresiranost da otok napušten od svojih prvotnih stanovnika obilježe njegovom prošlošću. Odabrali su iskaz oslobođen transnacionalnih nanosa nastalih tijekom desetljeća bivanja u SAD-u; smješten u *predmigracijsko razdoblje* susačke povijesti i očišćen od susreta i kulturne mijene u transnacionalnim društvenim prostorima u kojima se već desetljećima kreću. On govori o supostojanju transnacionalnoga i predmigracijskoga lokalnoga identiteta, kao dvama nekonzfliktnim iskazima o pripadnosti.¹³

Inovativno poduzetništvo: investicije i diseminacija poduzetničkih vrijednosti

There was a lot of hope, a lot of feeling that things are going to be like... a lot of potential. We both believed there was a tremendous amount of potential. (...) It started off as patriotic, very patriotic. To make a difference. I thought that my husband's background and his skills would make a big contribution.

(povratnica iz postmigrantske generacije, hrvatsko-austrijskog podrijetla iz Kanade, Dubrovnik, 2014.)

Istraživanja u drugim državama utvrdila su da postoji jaka pozitivna korelacija između povratničke migracije i privatnoga poduzetništva (Gemi i Triandafyllidou, 2021; Hagan i Wassink, 2020). Premda zbog nedostatka relevantnih podataka statistički ne možemo taj trend potvrditi u hrvatskom

¹³ Dijelovi rasprave o Susku preuzeti su iz: Čapo (2024b).

kontekstu, etnografski uvidi upućuju na to da se sličan proces odvija(o) i u Hrvatskoj. Imao je obilježja inovativnosti, kreativnosti, preuzimanja rizika i specifične radne etike.

Osjećaj da u Hrvatskoj postoji golem potencijal dijele i povratnici koji se zapošljavaju u transnacionalnim kompanijama i oni koji ulaze u privatne poslove. Ovi drugi ga prije svega nalaze u nezaposjednutim, prema njihovim procjenama izrazito potentnim nišama u hrvatskom gospodarstvu, napose u turističkoj i ugostiteljskoj ponudi. U okolnostima u kojima ih lokalno stanovništvo nije vidjelo ili nije imalo alate za njihovu realizaciju (novac, znanje, ideje i vizije, način razmišljanja, poduzetnički duh) povratnici su prepoznali gospodarske prilike. Tipični primjeri su ulaganja u turističke usluge kreiranjem novih smještajnih i ugostiteljskih ponuda. Povratnici, u našem uzorku uglavnom pripadnici postmigrantskih generacija, otvorili su prve hostele u hrvatskim gradovima (Zagreb, Split, Hvar, Dubrovnik), male obiteljske hotele i luksuzne vile (Dubrovnik, Korčula, Imotski, Sevid kod Trogira, Makarska), vinske i *backpacker* barove, barove sa svježim tiještenim voćnim sokovima (Dubrovnik, Split, Zagreb), restorane tipa australske *brasserie* s priuštivijim cijenama hrane (Split), agencije za organiziranje luksuznih vjenčanja ili individualnim željama prilagođene turističke aranžmane (Split, Hvar), *Big Game Fishing* (Dubrovnik). Okušali su se i u proizvodnji craft piva (Zadar), ekološkoj proizvodnji i korištenju bioproizvoda u svojim uslužnim objektima (Hvar, Murter, Šolta), salonima za razne vrste masaže (Dubrovnik). Iz brojnih primjera inovativnoga povratničkog poduzetništva u turizmu izdvajamo dva.

Preuzevši izdavanje apartmanskoga smještaja na otoku Korčuli od svekrve, P. F., useljenica hrvatskih korijena iz Australije, znatno podiže razinu i opseg usluga koje nudi. Želeći »biti najbolja u onome što radi«, no svjesna prekarosti turističkoga poslovanja, u početku oprezno ulazi u posao oslanjajući se ponajviše na lokaciju svojih apartmana i na besprijekornu čistoću. Uz devizu »mi možemo bolje, mi možemo biti uspješniji od drugih« vremenom širi posao izvan ljetne sezone i gostima nudi sveobuhvatnu uslugu (smještaj, predlaganje cjelokupnog itinerara u Hrvatskoj, informiranje gostiju o lokaciji i otočnoj ponudi, organiziranje prijevoza i izleta na otoku kao i do otoka, i sl.). Oslanjajući se na svoj transnacionalni kulturni i društveni kapital odabrala je poslovati, kako sama kaže, u »niši« gostiju iz engleskoga govornoga područja, čije navike i interese »poznaje«, i čijim jezikom suvereno vlada jer je odrasla i školovana u Australiji. »Svi su mislili da sam luda Australka koja ima neke svoje ideje«, kazala je, naglasivši kako je sve

napravila vlastitim radom, izbjegavajući praksu preporučivanja usluga bez oslonca u kvaliteti i uz uzimanje postotka tj. potplaćivanja pojedinih agenata i vodiča ako se osigura priljev gostiju u određeni restoran.

Za inovativno povratničko poduzetništvo još je ilustrativniji primjer dviju prijateljica koje se nakon završenoga školovanja u Australiji, samo s dvadesetak godina, upuštaju u avanturu došavši u Split 2006. godine. Dalmacija im je bila prvi izbor u Hrvatskoj, jer su obje dalmatinskoga podrijetla. Brzo uočavaju da u gradu nema hostela; otvaranje prvoga hostela u Splitu¹⁴ učinilo im se »a great idea«, a njihov dolazak u trenutku dok još nije bilo takvoga tipa smještaja upravo je bilo »right time«, govore prijateljice M. G. i K. S. nakon osam godina provedenih u Splitu tečnim hrvatskim, povremeno se koristeći engleskim izrazima. »Dobit dozvolu za nešto što ne postoji, to je bilo vrlo... fascinantno, ono svaki dan se nešto drugo traži, uvjete su mijenjali dnevno...«, komentirale su, ističući da su unatoč tomu u samo četiri mjeseca uspjele dobiti sve potrebne dozvole, naći i urediti kuću za hostel. Da je koncept hostela u to doba u Splitu doista bio nepoznanica, govori i niz dogodovština s majstorima koji su se čudili brojnim krevetima na kat u spavaonici, sažalijevajući ulagačice jer s takvim smještajem neće imati klijenata.

Suprotno lokalnim očekivanjima, posao je procvao već prvoga dana, iako ni jedna ni druga nisu imale iskustvo rada u hostelu. Ističu da im je upravo posao s hostelom, koji je orijentiran na strance i uglavnom se odvija na engleskom jeziku, u prvo vrijeme olakšao prijelaz iz Australije u Hrvatsku i privikavanje na život u Splitu pogotovo u početku kad još nisu dobro govorile hrvatski jezik: »Doista, na par mjeseci u godini osjećam se kao da jesam u Australiji, jer toliko ima Australaca«, kazivala je K. S.

Jednako kao i početni transnacionalni monetarni kapital, njihovu je uspješnom poslovanju pridonio u Australiji stečeni kulturni kapital, poslovna i radna etika. Kao bitne elemente toga kulturnoga i poslovnoga kapitala navode mentalni sklop koji uključuje »an unstoppable state of mind«, spremnost na rizik, upornost i odlučnost, spremnost da rade sve poslove i svojim primjerom pokažu zaposlenicima kako se radi, dobro tretiranje zaposlenika, spremnost na promjenu neuspješnog poslovnog koncepta itd. »Da smo znali možda što nas čeka, možda bi promislili dva puta«, kazale su. Djeluju poduzetnički šireći poslovanje pa su prije desetak godina već imale nekoliko smještajnih i ugostiteljskih objekata. Ne samo hostelima nego i drugim ugostiteljskim objektima nastoje inovirati i u Splitu »udomačiti« neke strane (australske) restoranske koncepte i ponudu.

¹⁴ Bile su pionirke hostelskog smještaja i u gradu Hvaru.

Opisani primjeri inovativnoga poduzetništva u turizmu koje se oslanja na transnacionalni kulturni kapital i društvene mreže stečene u iseljeništvu nastaju u povoljnom trenutku poslijeratne obnove i inovacije u turističkoj djelatnosti u Hrvatskoj, a prije globalne ekonomske krize krajem prvoga desetljeća 21. stoljeća. Ti su povratnici pogodili trenutak za ulaganje u turizam pa su se njihove ideje, ambicije i poslovni/poduzetnički duh mogli uspješno prenijeti u sredine useljenja. Pritom valja istaknuti da se povratnici-poduzetnici u svojim poslovnim pothvatima ne oslanjaju na znanja (edukaciju) i vještine stečene u kontekstu zemalja iz kojih dolaze; uočivši poslovne mogućnosti izvan sfera svoje ekspertize bili su dovoljno otvoreni, fleksibilni i spremni na rizik pa su u Hrvatskoj mobilizirali širi spektar u inozemstvu stečenoga kulturnoga kapitala (ideje i vrijednosti vezane uz poduzetništvo, radnu etiku, samosvijest i odlučnost). Mobilizirali su one oblike transnacionalnoga kapitala koji je stečen u kontekstu zemalja iz kojih dolaze, a pokazao se primjenjivim u kontekstu Hrvatske (usp. Nowicka, 2014; Hagan i Wassink, 2020). Transferabilnost njihova kapitala uvelike je bila određena trenutkom i razvojem turističke ponude u Hrvatskoj. Kako je u metodološkim napomenama rečeno, to nije bio slučaj s drugim povratnicima i useljenicima, koji su se zbog toga odlučili na remigraciju.

Društveni angažman kao posljedica nezadovoljstva funkcioniranjem institucija

I onda je kod nas proradio taj demokratski osjećaj. Dotad smo živjeli nekim životom, baš smo uživali, možda tri godine. Nekako fino, sve normalno, ali u tome momentu smo morali djelovati. Jedan naš prijatelj nas je pitao šta nas ovdje privlači – e pa u Njemačkoj s 80 milijuna ljudi nemam šta pokrenut, a ovdje s 4 milijuna imaš šta napraviti, rekla sam mu da nas je premalo. Ako ja ne napravim, tko će napraviti i stalno taj osjećaj. (...)

Al onda vidiš da su ljudi tu nevjerojatno neorganizirani. Kad smo napravili demonstraciju, čak je netko rekao da demonstracijuni ne mogu ništa napraviti, ali kad smo vidili da su stari ljudi došli i priključili se. Ljudima je potrebno da neko stoji ispred njih i to je nama dalo nevjerojatnu snagu.

(povratnica iz migrantske generacije, rođ. 1953.)

Toposi nezadovoljstva povratnika životom u Hrvatskoj referiraju se na gospodarstvo i funkcioniranje lokalnih, regionalnih i državnih institucija (prisutnost korupcijskih praksi čak i za najosnovnija prava državljana, selektivna primjena zakona, netransparentnost djelovanja, neefikasnost ili manjak institucija u području socijalne i zdravstvene skrbi, manjak odgovornosti

institucija i pojedinaca, neučinkovitost demografskih, iseljeničkih i gospodarskih politika, funkcioniranje demokratskih procesa). Uočavajući te nedostatke, naši sugovornici reflektiraju sociološke analize brojnih stručnjaka o hrvatskom društvu (v. pregled u: Burić, 2024). Osim frustracije, nerijetko su izražavali volju i osjećaj dužnosti da pridonese sistemskim promjenama. Njihov je angažman najčešće imao pravni okvir civilnih udruženja koja svojim djelovanjem kritiziraju propuste političkih elita, a rjeđe su se i sami okušali u direktnom/formaliziranom političkom djelovanju.¹⁵ Možemo razlikovati onaj društveni angažman koji je usmjeren na organiziranje povratničkih udruga i/ili povezivanje povratnika s iseljenicima koji još uvijek žive izvan Hrvatske s jedne strane, a s druge djelovanje na dobrobit lokalne zajednice i cjelokupnoga društva i države.

Tijekom posljednjih dvadesetak godina, otkako ih pratimo, nastale su brojne povratničke udruge, od kojih su se neke i ugasile. Danas djeluju, primjerice, Centar za istraživanje hrvatskog iseljeničtva,¹⁶ Meeting second generation (Meeting G2),¹⁷ Moja domovina,¹⁸ Crodiaspora.¹⁹ Osnovali su ih agilni pojedinci, u razdoblju vlastite pripreme za povratak ili već kao povratnici. Nastale su iz potrebe okupljanja povratnika u Hrvatskoj²⁰ i uzajamnog informiranja o raznim aspektima i poteškoćama re/integracije u Hrvatskoj. Neke djelovanje svode na godišnje susrete, dok druge kontinuirano informiraju o svim aspektima života u Hrvatskoj, najčešće na vlastitim mrežnim stranicama. Ovisno o zemlji iseljenja i interesu moderatora/voditelja udruge domaće i inozemne udruge često uzajamno prenose objave, virtualno umrežavajući razne iseljeničke zajednice s onima u domovini. Kao važno, ako ne i glavno područje djelovanja, neke od udruga imaju umrežavanje poslovnih ljudi hrvatskoga podrijetla iz cijeloga svijeta radi poticanja investicija i povratka u Hrvatsku. Njihova brojnost kao i kontinuirano osnivanje novih udruga sa sličnim ciljevima svjedoče o nezadovoljstvu iseljenika, povratnika i useljenika (kao i nekih neiseljenih Hrvata) s učinkovitošću državnih programa i institucija nastalih s ciljem brige o Hrvatima izvan Republike Hrvatske i njihova uključivanja u hr-

¹⁵ Ovdje se ne bavimo formalnim povratničkim političkim angažmanom i povratnicima kao nositeljima visokih državnih funkcija (usp. Babić, 2015).

¹⁶ Vidi: <https://www.centar-za-iseljenistvo.hr/> (10. 10. 2024.).

¹⁷ Vidi: <https://meeting-g2.com/?lang=hr> (10. 10. 2024.).

¹⁸ Vidi: <https://moja-domovina.net/tim-portala/> (10. 10. 2024.).

¹⁹ Vidi: <https://crodiaspora.com/> (10. 10. 2024.).

²⁰ Društvene mreže povratnika u Hrvatskoj su specifična tema koja zaslužuje mnogo širi osvrt.

vatsko društvo. Svjedoče i o njihovoj želji da održavaju transnacionalne kontakte u Hrvatskoj.

I dok takva vrsta povratničkoga djelovanja cilja na transnacionalni, pa i globalni društveni doseg (u smislu povezivanja »domovinske i iseljene Hrvatske«), zabilježile smo i društveni angažman na mezorazini, usmjeren na zajednice u kojima povratnici žive. Nije riječ o materijalnom doprinosu radi izgradnje i poboljšanja lokalne infrastrukture, što je bio tipičan način djelovanja kohorti iseljenika u prošlosti. Ovdje je riječ o osobnom angažmanu povratnika, koji su fokus svoga života prenijeli u Hrvatsku, na realizaciji određenih, u mjestima u kojima žive nepostojećih ili neefikasnih državnih programa za određene društvene skupine.

Ilustrativni su primjeri povratnika iz SAD-a koji kroz svoju zakladu financira zdravstvenu skrb na Hvaru i Korčuli te jedne povratničke obitelji iz Australije, koja je ponukana vlastitom nevoljom, a u nedostatku županijski/državno organizirane skrbi za dementne osobe, prije desetak godina u Dubrovniku pokrenula udrugu. Funkcionirala je dobrotvornim radom i angažmanom članova obitelji i nekoliko zainteresiranih pojedinaca, financirala se privatnim donacijama. No, zbog izostanka lokalne i županijske potpore, udruga se nekoliko godina nakon osnivanja ugasila.

Dugotrajnija je, i po svojim učincima uspješnija, udruga na otoku Lastovu koju je osnovala useljenica iz Njemačke hrvatskih korijena A.M.T. U vladinom programu pomoći starijim osobama vidjela je mogućnost za samozapošljavanje,²¹ ali i mogućnost širega djelovanja u zajednici preko udruge koju je osnovala. Ta visokoobrazovana povratnica, s transnacionalnim kontaktima, poznavanjem funkcioniranja socijalne skrbi u nekoliko europskih zemalja i vještinom snalaženja u prijavama projekata na županijskim, državnim i europskim fondovima već petnaestak godina osigurava opstanak udruge i širenje dijapazona njezina djelovanja, te je 2022. zapošljavala tri osobe. Uočivši demografski deficit na otoku i višestruku deprivaciju starijih i mladih stanovnika, stožer aktivnosti udruge čini zdravstvena i ina briga za stariju otočnu populaciju (koja je u izrazito prekarnoj situaciji jer je među ostalim riječ o povratnicima, čija se djeca i unuci nisu vratili, nego samo povremeno posjećuju roditelje) te smanjivanje njihove isključenosti iz društva. Također se bavi i problemima mladih na otoku – nedostatkom prilika za mlade (koji su prisiljeni nakon osnovne škole otići s otoka na školovanje), nastojeći stvoriti i »međugeneracijski dijalog« na otoku. Evidentno je iz djelovanja te povratnice da ne samo da kompenzira institucionalne

²¹ Vidi: <https://gov.hr/hr/pomoc-u-kuci/734?lang=hr> (10. 10. 2024.).

nedostatke otočnoga života, nego radi i na podizanju društvene svijesti u zajednici o demografskom izumiranju Lastova.

U jednoj smo maloj zajednici zabilježile slučaj angažmana na podizanju društvene svijesti o demokratskim procesima u obrani zajednice od urbanističkih planova koji su prijetili utjecaju turističke infrastrukture na ekološki i društveno izrazito ugrožavajući način te svjedočili pozitivnim učincima povratničkih angažmana kroz građanski otpor. Ta je inicijativa potaknula našeg sugovornika, inače povratnika migrantske generacije, na formalni politički angažman i rad u općinskom vijeću. Godine rada i pokretanja razvojnih projekata te transfer u Njemačkoj iskušanih procesa koje građani imaju pravo pokrenuti rezultirale su brojnim konfliktima, izravnim napadima na osobu i njegovu imovinu te konačnim povlačenjem iz političke aktivnosti, ali ne i odustajanjem od rada na razvojnim inovativnim gospodarskim projektima (ekološka poljoprivreda) (Blagaić Bergman, 2014). Susreli smo se i s drugim dvama, u konačnici, neuspjelim povratničkim angažmanima kroz političku participaciju u dvjema otočnim zajednicama. Nerijetko je riječ o inicijativama koje godinama nose pojedinci. O cjelokupnom životnom angažmanu jednoga povratnika/useljenika na transparentnoj i pravednoj primjeni zakona te na etičnom i odgovornom djelovanju institucija jedna je od autorica ovoga članka ekstenzivno pisala na drugom mjestu (Čapo, 2020).

Povratnici su na opisane društvene angažmane potaknuti osobnom motivacijom, socijalnom osviještenošću (»Ja sam socijalno osviještena osoba!«), samosviješću i društvenom odgovornošću (»*The belief in myself that I can do it! It is my responsibility to do something*«), željom da »nešto učine« za boljitak društva u kojemu žive, kao i vjerom da je individualni angažman obveza i pravo pojedinca u demokratskom društvu. Najeklatantniji iskaz u tome smislu je onaj osobe koja je angažirana i u nekoliko povratničko-iseljeničkih udruga i koja je cijeli svoj život u Hrvatskoj posvetila društvenom radu: »Ovo je moja zemlja! Želim je promijeniti.« (Čapo, 2020). Svoje stavove povratnici suprotstavljaju »depresivnom mentalitetu«, ili iz drugoga kazivanja »pesimizmu« i »naučenoj bespomoćnosti« (*learned helplessness*), tj. stavu »da se tu ništa ne može promijeniti« što ga pripisuju neiseljenom domaćem stanovništvu. Njihov angažman reflektira povjerenje u načine upravljanja i institucionalnoga funkcioniranja i samosvijest da kroz osobno djelovanje mogu biti agensi društvenih promjena. No, primjeri govore i o granicama individualnoga društvenog angažmana u kontekstu ukorijenjenih struktura moći.²²

²² Ta tema zahtijeva daljnja istraživanja u pojedinačnim lokalnim kontekstima.

ZAKLJUČNO: POVRATNIČKI KULTURNI TRANSFER – MOGUĆI DOBITAK ZA HRVATSKU

U radu smo kvalitativnom etnografskom metodologijom analizirale društveno djelovanje povratnika i useljenika hrvatskoga podrijetla u Hrvatsku, koristeći se definicijom povratka koju je iznjedrila transnacionalna perspektiva u migracijskim istraživanjima. Iz transnacionalnoga konceptualnog okvira jasno proizlazi da široko shvaćen koncept povratka nije moguće uklopiti u (ionako nedostatne i neprecizne) nacionalne statistike povratka. Sva nabrojena heterogena značenja povratka kao faze kompleksnih migracijskih obrazaca nije moguće zahvatiti rubrikom »povratak« kako ga definira nacionalno-državni politički diskurs i mjere što iz njega proizlaze. Pravno-statistička definicija polazi od definitivnosti povratničkih migracija i pretpostavlja raskid s transnacionalnim društvenim prostorima u kojima se iseljenici/povratnici kreću. Ona ne obuhvaća fluidnost i reverzibilnost povratničkih migracija, transmigraciju i cirkularne oblike suvremenih mobilnosti kao ni složene nijanse temporalnosti suvremenih povratničkih mobilnosti. Stoga je i neadekvatna u osmišljavanju politika povratka i u asistenciji povratnicima pri lakšoj (re)integraciji. Naši su uvidi izrazito važni u trenutku u kojemu se, izgleda, državna politika odlučila ozbiljnije uhvatiti u koštac s populacijskim deficitom izazvanim kontinuiranim iseljavanjem i negativnim prirodnim prirastom.

Zaključujemo da hrvatski povratnici i useljenici ne predstavljaju tek demografski potencijal za Hrvatsku. Svojom motivacijom da njeguju neki oblik povratka i djelovanja, svojom emocijom za državu i društvo podrijetla koja ne blijedi ni kod postmigrantskih generacija, te željom da »give back« (Čiubrinskas, 2018; Hornstein Tomić, 2023), da na neki način pridonese hrvatskom društvu, povratnici i useljenici hrvatskoga podrijetla, kao i iseljenici općenito, nose, uz populacijski i gospodarski i golemi društveno-kulturni kapital. Pokojni Branko Salaj (2015), ekonomist, iseljenik i povratnik, svojedobno obnašatelj visokih državnih funkcija u Hrvatskoj izvrsno je opisao posljednji od navedenih potencijala iseljništva: to su ljudi s osobinama, znanjima i vještinama, ambicijom, spremnošću na prihvaćanje rizika, radnom disciplinom i inventivnom radoznalošću. Njihova iskustva, znanja i radnu disciplinu smatrao je »značajnim razvojnim resursom« koji će obogatiti »našu etiku života i rada i kulturu političkog dijaloga« i dovesti do »mentalne obnove« Hrvatske (Salaj, 2015: 40).

U pokušaju da usustavimo dijapazon nematerijalnih kulturnih transfera i društvenih doznaka, odnosno različite načine djelovanja/angažiranja hr-

vatskih povratnika i useljenika, razvrstale smo ih u tri skupine: identitetne performative, gospodarske inicijative te civilno i političko djelovanje. Predložena je tipologija heurističko sredstvo razumijevanja i sažimanja građe kojom dosad raspolažemo. Može biti korisna za razumijevanje raznolikih načina na koje povratnici i useljenici djeluju u Hrvatskoj, a time i za formuliranje primjerenijih politika prema raznim oblicima i tipovima povratnika/useljenika i njihovim potrebama. Ona može upućivati i na temporalnost njihova djelovanja, tj. na načine djelovanja u pojedinim fazama migracijskoga trajektorija bez obzira na njegov konačan ishod, tj. hoće li rezultirati trajnim povratkom.

Performativi pripadanja različiti su oblici društvenoga djelovanja kojima iseljenici/povratnici iskazuju svoju pripadnost mjestu podrijetla njihovih roditelja i predaka. Oni pridonose poboljšanju nekih aspekata života u mjestu ili, kao u našem primjeru, održanju za iseljenike ključnih simboličnih mjesta (groblje) i praksi (vjerski život). No, povratnički iskazi pripadnosti mogu imati i transnacionalni predznak ukazujući na njihove složene migracijske identitete. Najčešći je takav performativ isticanja državnih zastava i Hrvatske i države useljenja. Performative pripadanja nalazimo i kod povremenih i trajnih povratnika iz migrantske i postmigrantskih generacija. Oni ne isključuju gospodarsko i društveno-političko djelovanje, osobito kod onih povratnika koji su se odlučili trajnije nastaniti u Hrvatskoj; mogu biti ključni način djelovanja sezonskih, povremenih i privremenih povratnika, tj. onih osoba koje su u posjetu Hrvatskoj.

Gospodarski i društveno-politički tip djelovanja razmatrale smo kao instance diseminacije u iseljeništvu stečenoga transnacionalnog kulturnog kapitala. S osloncem u konceptu društvenih doznaka iseljenički kulturni kapital shvaćamo kao široki spektar formalno i neformalno stečenih stručnih, organizacijskih, upravljačkih, jezičnih i inih znanja i vještina te stavova i ideja o funkcioniranju demokratskog sustava i o građanskoj participaciji. Analiza pokazuje da je povratnički transnacionalni kulturni kapital važniji od financijskoga kapitala što ga eventualno mogu imati prilikom povratka (usp. Hagan i Wassink, 2020). Taj kapital, naime, povratnike kapacitira za prepoznavanje prilika za inovativno poduzetništvo, preuzimanje poslovnoga rizika, za širenje poslovanja i prilagođavanje promjenama na tržištu, čak i onda kad povratnik ne zna puno o funkcioniranju hrvatskoga gospodarstva i društva ili kad u svom djelovanju nailazi na prepreke. Pokazuje se i da je za uspješno gospodarsko inoviranje važan trenutak povratka; to je bio slučaj s brojnim ulaganjima u turističku djelatnost početkom prvoga desetljeća

21. stoljeća. Naposljetku, povratnički ljudski kapital, odnosno njihova visoka motivacija, dodatan je važan čimbenik prilagodbe tih dinamičnih aktera gospodarskoga života u nekim sredinama (usp. Hagan i Wassink, 2020).

Treći tip djelovanja povratnika oslanja se na snažnu motivaciju i građansku odgovornost za mijenjanjem uočenih nedostatnih strukturnih okolnosti života i institucionalnog funkcioniranja u zajednicama naseljavanja i u cjelokupnom društvu. S jedne strane, povratnici se angažiraju osnivanjem povratničkih udruga i povezivanjem s iseljenicima koji žive izvan Hrvatske; s druge, aktiviraju se za opći boljitak zajednica u kojima žive, bilo civilnim bilo izravnim političkim djelovanjem. Neki od njih uspješno spajaju individualne gospodarske projekte s aspiracijom za civilnim djelovanjem u jednu cjelinu (Sinatti, 2022). Neki su, pak, manje uspješni u svojim zalaganjima za poboljšanje demokratskih procesa i vladavine prava u državi.

Svaki hrvatski povratnik i useljenik potencijalni je agens društvenih promjena (usp. Grabowska i sur., 2017: 219) sve dok im Hrvatska sa svim svojim propustima i neispunjenim romantiziranim slikama koje su o njoj gajili u iseljeništvu, očito još uvijek dovoljno znači te im predstavlja poželjan kontekst za osobno društveno ostvarenje, ono koje u domovini ima, a u emigraciji nije imalo smisla. Uočena motivacija, otpornost i učinkovitost povratničkih inicijativa koje su preživjele pravne, birokratske i društvene izazove te kulturne osobine zajednica naseljavanja, prepoznajemo kao mogući kapital za dobrobit hrvatskoga društva koji tinja onkraj loših statističkih pokazatelja o povratku.

Hoće li se taj potencijal ostvariti, ovisi o nizu čimbenika kojima se u ovome radu nismo bavile. S jedne strane, to su državne politike i mjere motiviranja iseljenika na povratak koje, da bi bile uspješne, trebaju biti primjerene ciljanim iseljeničkim kohortama i generacijama te opisanim tipovima djelovanja iseljenika i povratnika u domovini. Nakon niza ograničenih i relativno neuspješnih mjera, nove su u ovome trenutku u nastajanju u okviru djelovanja nedavno osnovanog Ministarstva demografije i useljeničtva RH. Veći broj povratnika i njihovo kompaktno naseljavanje u kratkom vremenskom razdoblju (Bovenkerk, 1974) su *conditio sine qua non* značajnijega materijalnog i nematerijalnog transfera u domovinu. S druge strane, transferabilnost iseljeničkoga kapitala nije sama po sebi razumljiva. Niz je čimbenika koji će je potaknuti ili zapriječiti na lokalnoj i na široj društvenoj razini koje tek treba pomno istražiti u hrvatskom kontekstu. Jedno recentno istraživanje prihvaćanja povratničkih društvenih doznaka u hrvatskoj akademskoj sredini identificiralo je probleme njihove implementacije u kompleksnosti lo-

kalnoga konteksta s obzirom na postsocijalističko okruženje ekonomskoga i društvenog razvoja (Hornstein Tomić, 2023).

Analizirana građa potaknula nas je na promišljanje o dvosmjernoj nesprenosti, ne samo domicilnih zajednica i društva koji se opiru idejama i djelovanju povratnika, nego i opiranju povratnika prema razumijevanju konteksta i vrijednosti zajednica u koje su došli. Patronizirajući stavovi iseljenika/povratnika prema lokalnim sredinama i izravan prijenos mišljenja, stavova i obrazaca djelovanja naučenih u iseljeništvu su kontraproduktivni, kao što je kontraproduktivan i otpor domicilnoga stanovništva, neiseljenika, svakoj promjeni, otpor koji nerijetko počiva na obrani postojećeg *statusa quo* i stečenih pozicija moći. Razumijevanje procesa koji se zbivaju u susretu i interakciji domicilnog i povratničko-useljeničkog stanovništva hrvatskoga podrijetla stoga je sljedeća važna istraživačka zadaća.

LITERATURA

- Babić, A. (2015). Institucionalni odnos Republike Hrvatske prema hrvatskom iseljeništvu, u: M. Sopta, F. Maletić, J. Bebić (ur.). *Hrvatska izvan domovine*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 47–56.
- Blagaić Bergman, M. (2014). *Etnološki i kulturnoantropološki doprinos otočnim studijama na primjeru otoka Šolte* (Doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Boccagni, P. i Decimo, F. (2013). Editorial: Mapping social remittances, *Migration Letters* 10 (1): 1–10. <https://doi.org/10.33182/ml.v10i1.106>
- Bolzman, C., Fibbi R. i Vial, M. (2006). What To Do After Retirement? Elderly Migrants and the Question of Return, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32 (8): 1359–1375. <https://doi.org/10.1080/13691830600928748>
- Burić, I. (2024). *Sociologija hrvatskog društva. Procesi i strukture u suvremenom hrvatskom društvu*. Zagreb: Jesenki i Turk.
- Carling, J. (2014). Scripting Remittances: Making Sense of Money Transfers in Transnational Relationships, *International Migration Review*, 48 (1-suppl): 218–262. <https://doi.org/10.1111/imre.12143>
- Carling, J. i Bivand Erdal, M. (2014). Connections between Return Migration and Transnationalism: How are the Two Connected?, *International Migration*, 52 (6): 2–12. <https://doi.org/10.1111/imig.12180>
- Carling, J., Bivand Erdal, M. i Talleraas, C. (2021). Living in two countries: Transnational living as an alternative to migration, *Population, Space and Place*, 27 (5): e2471. <https://doi.org/10.1002/psp.2471>
- Cassain, L. (2016). Migration trajectories and return processes: An exploration of multi-generational family experiences between Spain and Argentina, *Transnational Social Review*, 6 (1-2): 41–59. <https://doi.org/10.1080/21931674.2016.1180843>
- Cassarino, J.-P. (2004). Theorising Return Migration. The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited, *International Journal on Multicultural Societies*, 6 (2): 253–279.

- Cerese, F. (1974). Expectations and reality: a case study of return migration from the United States to Southern Italy, *International Migration Review*, 8 (2): 245–262. <https://doi.org/10.1177/019791837400800210>
- Čapo Žmegač, J. (2005). Ethnically privileged migrants in their new homeland, *Journal of Refugee Studies*, 18 (2): 199–215. <https://doi.org/10.1093/refuge/fei021>
- Čapo Žmegač, J. (2010). Različiti pristupi povratnim migracijama: primjer Hrvatske, *Studia ethnologica Croatica*, 22: 11–38.
- Čapo Žmegač, J., Voš, C. i Roth, K. (ur.) (2010). *Co-ethnic Migrations Compared. Central and Eastern European Contexts*. München: Otto Sagner Verlag. <https://doi.org/10.3726/b11894>
- Čapo, J. (2012). "The world is my oyster". Well-educated Australian-Croatian citizens in the era of global mobilities, *Croatian Studies Review*, 8 (1): 91–112.
- Čapo, J. (2018). Economic Activities and Agency of "Love-Driven" International Migrants in the City of Zagreb, u: M. Rajković Iveta, P. Kelemen, D. Župarić-Iljić (ur.). *Contemporary Migration Trends and Flows on the Territory of Southeast Europe*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju – FF-press, 195–212.
- Čapo, J. (2019). *Dva doma. Hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen*. Zagreb: Durieux.
- Čapo, J. (2020). »Ovo je moja zemlja! Želim je promijeniti!«: povratnički društveni angažman, u: I. Koprek (ur.). *Migracije, ekonomija i poslovna etika*. Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 187–209.
- Čapo, J. (2024a). Introduction: Meandering Through Return Migration and Its Effects, u: J. Čapo, R. Dimova, L. Jusufi (ur.). *Return Migration and its Consequences in Southeast Europe*. Berlin: Peter Lang, Südosteuropa-Jahrbuch 47, 11–33.
- Čapo, J. (2024b). Etnografski zapisi s otoka Suska: iseljenici, rezidenti i otočne budućnosti, *Etnološka istraživanja* 29: 127–139.
- Čapo, J. (prir.) (2014). Dvostruki povratak: od Australije do Hrvatske i natrag. Razgovor s gospođom Katarinom Brozović-Bašić, u: J. Čapo, C. Hornstein Tomić, K. Jurčević (ur.). *Didov san. Transgranična iskustva hrvatskih iseljenika*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 147–173.
- Čapo, J. i Jurčević, K. (2014). Povratak kao dolazak: migracijski procesi i transnacionalni prostori, u: J. Čapo, C. Hornstein Tomić, K. Jurčević (ur.). *Didov san. Transgranična iskustva hrvatskih iseljenika*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 15–41.
- Čapo, J. i Olujić, M. (2020). Pola stoljeća hrvatske iseljeničke obitelji u SAD-u. »Mala« tradicija nacionalnog identiteta naših migranata, *Hrvatski iseljenički zbornik 2021*. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika, 33–47.
- Čiubrinskas, V. (2018). Returning with Resources: Social remittances and the uncertain belonging of transatlantic remigrants, u: C. Hornstein Tomić, R. Pichler, S. Scholl-Schneider (ur.). *Remigration to Post-Socialist Europe. Hopes and Realities of Return*. Zurich: LIT Verlag, 43–70.
- Dzieglewski, M. (2016). Return Migration and Social Change in Poland: "Closures" to Migrants' Non-Economic Transfers, *Central and Eastern European Migration Review*, 5 (2): 167–188.
- DZS (2024). Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2023, Priopćenje Državnoga zavoda za statistiku od 31. srpnja 2024. Zagreb: Državni zavod za statistiku.

- Fortier, A.-M. (2000). *Migrant Belongings: Memory, Space, Identity*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003086093>
- Gemi, E. i Triandafyllidou, A. (2021). *Rethinking Migration and Return in Southeastern Europe: Albanian Mobilities to and from Italy and Greece*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429344343>
- Gmelch, G. (1980). Return Migration, *Annual Review of Anthropology*, 9 (1): 135–159. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.09.100180.001031>
- Grabowska, I., Garapich, M. P., Jaźwińska, E. i Radziwinowiczówna, A. (2017). *Migrants as Agents of Change. Social Remittances in an Enlarged European Union*. London: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-59066-4>
- Guarnizo, L. E. i Smith, M. P. (1998). The Locations of Transnationalism, u: M. P. Smith, L. E. Guarnizo (ur.). *Transnationalism from Below*. New Brunswick – London: Transaction Publishers, 3–34. <https://doi.org/10.4324/9781351301244-1>
- Hagan, J. M. i Wassink, J. T. (2020). Return Migration Around the World: An Integrated Agenda for Future Research, *Annual Review of Sociology*, 46: 533–552. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-120319-015855>
- Hornstein Tomić, C. (2023). Remigrant Agency and the Receptivity of Social Remittances, u: V. Čiubrinskas, I. Gečienė-Janulionė, C. Hornstein Tomić, V. Parutis (ur.). *Returning – Remitting – Receiving. Social remittances of transnational (re)migrants to Croatia, Lithuania, and Poland*. Zurich: Lit Verlag, 180–202.
- Hornstein Tomić, C. i Pleše, B. (2015). Mobilnost kvalificirane radne snage i uključivanje dijaspore – politike i prakse u Hrvatskoj, u: M. Sopta, F. Maletić, J. Bebić (ur.). *Hrvatska izvan domovine*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 83–87.
- Hornstein Tomić, C., Kurilić, M. i Bagić, D. (2023). *Croatia's (Hidden) Potential. Highly Skilled Young Remigrants as Agents of Change*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Hrkać, S. (2003). Financial support from diaspora, u: V. Šakić, H. Duncan, M. Sopta (ur.). *Immigrants and Homeland*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 111–123.
- Hunter, A. (2011). Theory and Practice of Return Migration at Retirement: the Case of Migrant Worker Hostel Residents in France, *Population, Space and Place*, 17: 179–192. <https://doi.org/10.1002/psp.610>
- Jurčević, K. (2014). Od Brazila do Hrvatske: otkriće identiteta i životna priča B. R., u: J. Čapo, C. Hornstein Tomić, K. Jurčević (ur.). *Didov san. Transgranična iskustva hrvatskih iseljenika*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 175–193.
- Kerpaçi, K. i Kuka, M. (2024). The Re-Migration of Albanian Return Migrants, u: J. Čapo, R. Dimova, L. Jusufi (ur.). *Return Migration and its Consequences in Southeast Europe*. Berlin: Peter Lang, Südosteuropa-Jahrbuch 47, 63–81.
- Kilinç, N. (2022). Revisiting second-generation “return” migration to the ancestral homeland, u: R. King, K. Kuschminder (ur.). *Handbook of Return Migration*. Cheltenham – Northampton: Edward Elgar Publishing, 283–298. <https://doi.org/10.4337/9781839100055.00030>
- Kilinç, N. i King, R. (2019). Translocal narratives of memory, place and belonging: second-generation Turkish-Germans' home-making upon “return” to Turkey, u: S. Marschall (ur.). *Memory, Migration and Travel*. London: Routledge, 234–256. <https://doi.org/10.4324/9781315180465-12>

- King, R. (2000). Generalizations from the History of Return Migration, u: B. Ghosh (ur.) *Return Migration: Journey of Hope or Despair?*. Geneva: IOM, 7–55.
- King, R. i Christou, A. (2010). Cultural geographies of counter-diasporic migration: perspectives from the study of second-generation “returnees” to Greece, *Population, Space and Place*, 16 (2): 103–119. <https://doi.org/10.1002/psp.543>
- King, R. i Christou, A. (2011). Of counter-diaspora and reverse transnationalism: return mobilities to and from the ancestral homeland, *Mobilities*, 6 (4): 451–466. <https://doi.org/10.1080/17450101.2011.603941>
- King, R. i Kuschminder, K. (2022). Introduction: definitions, typologies and theories of return migration, u: R. King, K. Kuschminder (ur.). *Handbook of Return Migration*. Cheltenham – Northampton: Edward Elgar Publishing, 1–22. <https://doi.org/10.4337/9781839100055.00008>
- King, R., Christou, A. i Levitt, P. (2014). *Links to the Diasporic Homeland. Second Generation and Ancestral “Return” Mobilities*. London – New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315798073>
- Kudra Beroš, V. i Klempić Bogadi, S. (2022). Fantazma/mit o povratku i konstrukcija »iseljeničstva« u hrvatskom javnom i političkom prostoru, Međunarodna znanstvena konferencija *Migracije na rubu Europe: trendovi, politike i izazovi*. Zagreb, 29.–30. rujna 2022.
- Kuschminder, K. (2017). *Reintegration Strategies. Conceptualizing How Return Migrants Reintegrate*. London: Palgrave Macmillan.
- Lacroix, T., Levitt, P. i Vari-Lavoisier, I. (2016). Editorial: Social remittances and the changing transnational political landscape, *Comparative Migration Studies*, 4 (16): 1–5. <https://doi.org/10.1186/s40878-016-0032-0>
- Levitt, P. (1998). Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion, *International Migration Review*, 32 (4): 926–948. <https://doi.org/10.1177/019791839803200404>
- Levitt, P. (2001). *The Transnational Villagers*. Berkeley: University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520926707>
- Levitt, P. (2009). Roots and routes: Understanding the lives of the second generation transnationally, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35 (7): 1225–1242. <https://doi.org/10.1080/13691830903006309>
- Levitt, P. i Lamba-Nieves, D. (2011). Social Remittances Revisited, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37 (1): 1–22. <https://doi.org/10.1080/1369183x.2011.521361>
- Markowitz, F. i Stefansson, A. H. (2004). *Homecomings: Unsettling Paths of Return*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Mueller, C. (2022). Diaspora return and knowledge transfer, u: R. King, K. Kuschminder (ur.). *Handbook of Return Migration*. Cheltenham – Northampton: Edward Elgar Publishing, 331–343. <https://doi.org/10.4337/9781839100055.00034>
- Nowicka, M. (2014). Migrating skills, skilled migrants and migration skills. The influence of contexts on the validation of migrants' skills, *Migration Letters*, 11 (2): 171–186. <https://doi.org/10.33182/ml.v11i2.237>
- Oxfeld, E. i Long, L. D. (2004). Introduction: An Ethnography of Return, u: L. D. Long, E. Oxfeld. (ur.). *Coming Home? Refugees, Migrants, and Those Who Stayed Behind*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1–15. <https://doi.org/10.9783/9781512821659-001>

- Primorac, D. (2015). Hrvatska – društvo znanja: mit ili realnost, u: M. Sopta, F. Maletić, J. Bebić (ur.). *Hrvatska izvan domovine*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 81–82.
- Rajković Iveta, M. (2011). Migrantska priča obitelji Lopac: Senj, Virovitica, Kanada, Hrvatska, *Senjski zbornik*, 38 (1): 333–364.
- Rajković Iveta, M. (2019). Državljanstvo vs. integracija: iskustva visokoobrazovanih Hrvata iz Venezuele i Roma nogometaša, *Studia ethnologica Croatica*, 31 (1): 157–184. <https://doi.org/10.17234/sec.31.6>
- Reynolds, T. (2009). Transnational family relationships, social networks and return migration among British-Caribbean young people, *Ethnic and Racial Studies*, 33 (5): 797–815. <https://doi.org/10.1080/01419870903307931>
- Reynolds, T. (2011). Caribbean Second-Generation Return Migration: Transnational Family Relationships with “Left-Behind” Kin in Britain, *Mobilities*, 6 (4): 535–552. <https://doi.org/10.1080/17450101.2011.603946>
- Ribarić, J. (1957). Radinost i nošnja, u: M. Mirković (ur.). *Otok Susak: Zemlja, voda, ljudi, gospodarstvo, društveni razvitak, govor, nošnja, građevine, pjesma i zdravlje*. Zagreb: JAZU, 311–328.
- Salaj, B. (2003). Critical Reflections About Relations Between Homeland and Diaspora, u: V. Šakić, H. Duncan i M. Sopta (ur.). *Immigrants and Homeland*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 93–102.
- Salaj, B. (2015). Organizacijsko okupljanje dijaspore, u: M. Sopta, F. Maletić, J. Bebić (ur.). *Hrvatska izvan domovine*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 39–42.
- Sinatti, G. (2022). Return migration, entrepreneurship and development, u: R. King, K. Kuschminder (ur.). *Handbook of Return Migration*. Cheltenham – Northampton: Edward Elgar Publishing, 344–357. <https://doi.org/10.4337/9781839100055.00035>
- Skrbiš, Z. (1999). *Long-Distance Nationalism: Diasporas, homelands and identities*. Aldershot: Ashgate.
- Sopta, M. (2015). Prema odgovornoj politici povratništva, u: M. Sopta, F. Maletić, J. Bebić (ur.). *Hrvatska izvan domovine*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 57–63.
- Sopta, M. i Trošelj Miočević, T. (2017). Hrvatsko iseljeničtvo – Novčane doznake i investicije u Hrvatskoj, u: M. Sopta i dr. (ur.). *Hrvatska izvan domovine II. Zbornik radova predstavljenih na drugom Hrvatskom iseljeničkom kongresu u Šibeniku 1.-3. srpnja 2016*. Zagreb: Centar za istraživanje hrvatskog iseljeničtva – Centar za kulturu i informacije Maksimir, 175–179.
- Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske (2022a). *Nacionalni plan razvoja odnosa Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske do 2027. godine*. https://hrvatiizvanrh.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti//Nacionalni%20plan%20razvoja%20odnosa%20RH%20s%20HIRH%20do%202027.%20godine_19.7.2022.pdf (31. 08. 2022.).
- Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske (2022b). *Akcijski plan za provedbu Nacionalnog plana razvoja odnosa Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske za razdoblje od 2022. do 2024. godine*, <https://hrvatiizvanrh.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti//AkcijskiI%20plan%20za%20provedbu%20Nacionalnog%20plana%20razvoja%20odnosa%20RH%20s%20HIRH%20za%20razdoblje%20od%202022.%20do%202024.pdf> (01. 09. 2022.).
- Tsuda, T. (ur.). (2009). *Diasporic Homecomings. Ethnic Return Migration in Comparative Perspective*. Palo Alto, Ca.: Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9780804772068>

- Vertovec, S. (2009). *Transnationalism*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203927083>
- Wessendorf, S. (2007). "Roots Migrants": Transnationalism and "Return" among Second-Generation Italians in Switzerland, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33 (7): 1083–1102. <https://doi.org/10.1080/13691830701541614>
- Winland, D. N. (2004). Croatian Diaspora, u: M. Ember, C. R. Ember, I. Skoggard (ur.). *Encyclopaedia of Diasporas: Immigrant and Refugee Cultures around the World*. New York: Kluwer Academic – Plenum Publishers, 76–84. https://doi.org/10.1007/978-0-387-29904-4_8
- Winland, D. N. (2007). *We Are Now a Nation: Croats Between "Home" and "Homeland"*. Toronto: University of Toronto Press. <https://doi.org/10.3138/9781442685123>
- Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske, *Narodne Novine*, 16/2012.
- Zakon o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske, *Narodne novine*, 124/2011.
- Živković, I., Šporer, Ž. i Sekulić, D. (1995). *Asimilacija i identitet: studija o hrvatskom iseljeništvu u SAD i Kanadi*. Zagreb: Školska knjiga.

Transnationalisation from Below: Croatian Returnees and Immigrants Between Performativity and Social Engagement

Jasna Čapo, Marina Blagaić

SUMMARY

Over the past fifteen years, return migration has become a fertile research area in migration studies, in particular in sociology and cultural anthropology. Via transnational optics, the concept of return has been redefined as a fluid, multidirectional and reversible movement between the social space of the country of origin and the country of immigration (or a third country). Return has also been expanded by the idea of virtual, short-term, temporary and circular return, while research has expanded to both migrant and postmigrant (so-called second and later) generations. These heterogeneous meanings of return as a phase of complex migration patterns cannot be covered by the rubric of "return" as defined by the Croatian national-state political discourse and the measures that arise from it. Leaning on methodological nationalism, the legal definition starts out from the definitiveness of return migrations and assumes a break with the transnational social spaces in which emigrants/returnees move. It does not include the fluidity and reversibility of return migrations, transmigration and circular forms of contemporary mobilities, nor the complex nuances of the temporality of contemporary return mobilities. Therefore, it is inadequate in designing return policies and in assisting returnees with easier (re)integration.

Our insights are extremely important at a time when state politics seems to have decided to address the population deficit caused by continuous emigration and negative natural growth more seriously. We conclude that Croatian returnees and

immigrants do not represent solely demographic potential for Croatia. With their motivation to foster some form of return and social engagement, with their emotion for their country and society of origin, which does not even fade in postmigrant generations, and with their desire to “give back” (Čiubrinskas, 2018; Hornstein Tomić, 2023), to contribute to Croatian society in some way, returnees and immigrants of Croatian origin, as well as emigrants in general, carry enormous sociocultural capital, in addition to population and economic ones.

The first significant period of return of migrants belonging to different migration cohorts and generations to Croatia occurred in the 1990s (Čapo and Jurčević, 2014). Emigrants came for different motives, which, in that first phase of return, could largely be placed under the broad denominator of patriotism and participation in the social project of state building (Čapo and Jurčević, 2014). Some came on their own initiative to actively join the Croatian armed forces; others came in response to direct appeals from political structures. For some emigrants, the creation of an independent democratic state was a long awaited moment for the relocation of entire families and/or family reunification in one place. For their adult descendants, however, it was a moment when they consciously decided to come and, beyond institutions, contribute to the construction of a new state and society and/or to establish an economic venture in the homeland of their ancestors. In this century, those motives for return and immigration were joined by motives such as partnerships/love relationships, the desire for a slower/easier pace of life and a certain lifestyle (so-called lifestyle migrants). Push factors can also include the security aspects of life in the diaspora or, most recently, strict measures to control the spread of the COVID-19 in some countries (Jurčević, 2014; Čapo, 2012, 2014, 2018, 2020; Sopta, 2015; Salaj, 2015; Babić, 2015; Čapo and Jurčević, 2014; Hornstein Tomić, Kurilić and Bagić 2023; personal data).

Relying on the concepts of social remittances (P. Levitt), reverse transnationalism (R. King), transnationalism from below (L. E. Guarnizo and M. P. Smith) and transnational cultural capital (T. Reynolds, M. Nowicka), we investigate the transmission of transnational social and cultural capital (networks, knowledge, ideas, skills and practices) by returnees and immigrants of Croatian origin (postmigration generations) into their communities of settlement and into society at large. By comparing the concepts above to our own multi-year ethnographic research (conducting around 40 in-depth interviews) about returnee and coethnic settler migrations in Croatia, we develop a typology of returnees and settlers’ agency in their new environments. It includes performative acts of belonging, innovative entrepreneurship and civic (social and political) engagement. We analyse these as instances of returnees’ aspirations for social engagement and contribution to Croatian society, both locally and nationally.

Performative acts of belonging are various forms of agency by which emigrants/returnees express their belonging to the place of origin of their parents and ancestors. They contribute to the improvement of some aspects of life in their community or, as in our example, to the maintenance of emigrants’ key symbolic places (cemeteries) and practices (religious life). However, returnees’ expressions of belonging can also have a transnational character, indicating their complex migratory identities. Such most common performative act is the display of the national flags of both Croatia and the country of immigration. Performative acts of belonging are also found among occasional and permanent returnees belonging to the migrant and postmigrant generations. They do not exclude economic and sociopolitical engagement, especially among those returnees who have decided to settle in Croatia more per-

manently; they can be a key mode of agency of seasonal, occasional and temporary returnees, i.e. those persons who are visiting Croatia.

We have considered the economic and sociopolitical types of agency as instances of dissemination of the transnational cultural capital acquired in the diaspora. Resting on the concept of social remittances, we understand emigrant cultural capital as a wide range of formally and informally acquired professional, organisational, managerial, linguistic and other knowledge and skills, as well as attitudes and ideas about the functioning of the democratic system and about civic participation. The analysis shows that returnees' transnational cultural capital is more important than the financial capital that they may have at their return. That capital enables returnees to recognise opportunities for innovative entrepreneurship, take business risks, expand their business and adapt to changes in the market, even when the returnees do not know much about the functioning of the Croatian economy and society or when they encounter obstacles. It also turns out that the timing of return is important for successful economic innovation; this was the case with numerous investments in the tourism industry in the early 2000s.

The third type of returnees' agency leans on their strong motivation and civic responsibility to change the deficient structural circumstances of life and institutional functioning perceived in their communities of settlement and society at large. On the one hand, returnees engage in establishing returnee associations and connecting with emigrants living outside Croatia; on the other, they engage in activism for the general betterment of the communities in which they live, either through civic or direct political action. Some of them successfully combine individual economic projects and civic aspirations into a whole (Sinatti, 2022). Some, on the other hand, are less successful in their efforts to improve democratic processes and the rule of law in their country.

Each Croatian returnee and immigrant is a potential agent of social change (cf. Grabowska et al., 2017: 219) as long as Croatia, with all its shortcomings and unfulfilled romanticised images that they had of it in the diaspora, still means enough to them and offers and provides a desirable context for personal social fulfilment that makes sense in their homeland, but did not make sense in the diaspora. We see the observed motivation, resilience and effectiveness of returnees' initiatives that have survived legal, bureaucratic and social challenges as a potential capital for the benefit of Croatian society, which smoulders beyond the poor statistical indicators on return.

Whether this potential will be realised depends on a number of factors that we have not addressed in this paper. On the one hand, these are state policies and measures aimed at motivating emigrants to return. To be successful, they need to be appropriate for the targeted emigrant cohorts and generations and the described types of emigrants' and returnees' activities in their homeland. After a number of limited and relatively unsuccessful measures, new ones are currently being developed (within the framework of the recently established Ministry of Demography and Immigration of the Republic of Croatia). A large number of returnees settling in a compact manner in a short period of time (Bovenkerk, 1974) is a *conditio sine qua non* for a significant tangible and intangible transfer to the homeland. On the other hand, the transferability of emigrant capital is not self-evident. There are a number of factors that will encourage or hinder it at the local and broader social levels that are yet to be thoroughly investigated in the Croatian context. A recent study of the acceptance of

returnees' social remittances in the Croatian academic community identified problems in their implementation in the complexity of the local postsocialist economic and societal context (Hornstein Tomić, 2023).

This research and the presented material prompted us to reflect on the two-way unwillingness, not only of the domicile communities and societies that resist the ideas and activities of returnees, but also of returnees' resistance to understanding the context and values of the communities into which they have come. The patronising attitudes of emigrants/returnees towards local communities and the overt expression of opinions, attitudes and patterns of action learned in the diaspora are counterproductive, as is the resistance of the domicile population, non-emigrants, to any change, a resistance that often rests on the defence of the existing *status quo* and acquired positions of power. Understanding the processes that occur in the interaction between the domicile and returnee/immigrant population of Croatian origin is therefore the next important research task.

KEY WORDS: return, diaspora, social remittances, cultural transfer, Croatia